

הגהות רש"י והגהות תלמידיו לפירוש רש"י על ספר עמוס

יצחק ש' פנקובר

בסדרה של מחקרים קודמים עמדתי על ההגהות שהגיה רש"י את פירושו לתורה¹ ולחלק מספרי הנביאים;² כלומר, על קטעי פירוש שתיקן או הוסיף לפירושו בשלב מאוחר. במחקר זה אעמוד על הגהות שהגיה רש"י והגהות שהגהו תלמידיו את פירושו לספר עמוס.

(1) עמוס ג 12: "(כ) ינצלו בני ישראל הישבים בשמרון) בפאת מטה ובדמשק ערש" פירוש רש"י (מק"ג ונציה רפ"ה; ורשה תר"ך–תרכ"ו)

"בפאת מטה ובדמשק ערש" – תרגם יונתן "בתקוף ש"ו<לטן ובדמשק רחיצין"; ואומ'ר] אני שפתרון התרגו'ם]: לפי שבימי יהואחז בן יהוא כתי' [ב] "כי אבדם מלך ארם" (מל"ב יג 7), וירבעם בן בנו הושיעם במקצת, שנאמר "ולא דבר יי' למחו'ת] את שם ישראל [...] ויושיעם ביד ירבעם" וגו' (מל"ב יד 27) "הוא השיב את גבול ישראל" (פס' 25), וזהו "בפאת מטה" – פנת הבי'ת] היא חזקו של בית, לכן תרגם "בתקוף שולטן" של ירבעם, ועמוס נתנבא בימי ירבעם, ועוד נבא שסופן להסמך על מלכי ארם, וכן עשו בימי פקח בן רמליהו, שנתחבר עם רצין (ראו מל"ב טז 5; יש' ז 1), וזהו "ובדמשק ערש" – ע"י קר מנוחתם ומבטח'ם] תהי על דמשק.³

ורבותי'נן] אמרו בסדר עולם (כב, מט ע"א): רבי נהוראי אומר משום רבי יהושע, אלו עשרת השבטים שנשמכו על חזקיהו מלך יהודה ועל יהודה ופלטו עמהם. "בפאת מטה" – מלמד שלא נשתייר מהם אלא אחד משמ"ו<נה שבהם, ושאר "ערש" היכן הוא? "בדמשק", לקיים מה שנאמר "והגלית אתכם מהלאה לדמשק" (עמוס ה 27).

ושמעתי משמו של ר' מנחם זצ"ל שהיה מפרש: זו אחד משמ"ו<נ'ה], שלא נאמר 'פאת' אלא "בפאת מטה" – במקצתה, באחת משתי רוחות של פאה, והיא שמינית של מטה, שהרי ארבע פאות יש ושתי רוחות לפאה. ד"א מצאתי בדברי רבי מאי'ר] זצ"ל: "בפאת מטה" – בעון אחזיה בן אחאב ששלח לדרוש בבעל זכוב אלהי עקרון "האחיה (לפנינו: אם אחיה) מחלי זה" (מלכים ב א 2), "ובדמשק ערש" – בן הדד מלך ארם שלח לדרוש באלהי ישראל (ראו מל"ב ח 8–9).

הלשון בסוף פסוקנו "[כ] ינצלו בני ישראל הישבים בשמרון] בפאת מטה ובדמשק ערש" הוא קשה. אף אם נניח שהביטוי "פאת מטה" בא לציין כמות קטנה (של אנשים או חפצים), מה משמעות "ובדמשק ערש"? ראשית כול, הניקוד של "דמשק" תמוה, אם זה שם מקום, למה הדל"ת בשווא והשי"ן ימינית? ואם אין זה שם מקום, מה הפירוש של מילה זו? ועוד, איך נסביר את התחביר של הביטוי "ובדמשק ערש", ומה הקשרו לפסוק?

בפירושו לפסוקנו, על פי הנוסח במקראות גדולות רפ"ה וכן ורשה תר"ך–תרכ"ו, רש"י מסביר בתחילה את התרגום ללשון הסתום בסוף פסוקנו, "בפאת

¹ ראו פנקובר, הגהות רש"י לתורה; פנקובר, הגהות רש"י לתורה 2.

² ראו פנקובר, רש"י ליחזקאל; פנקובר, הגהות רש"י לנביאים; פנקובר, הגהות רש"י ליהושע; פנקובר, הגהות רש"י ליהושע ולמלכים. וראו גם פנקובר, רש"י ליחזקאל כז 17.

³ והשוו הלשון ביש' ז 8: "כי ראש ארם דמשק, וראש דמשק רצין".

מטה ובדמשק ערש" – "בתקוף שולטן ועל דמשק רחיצן" (בעברית: בחזק השלטון ועל דמשק בוטחים); היינו, רש"י מסביר מהו הקשר בין התרגום ללשון הפסוק. לדעת רש"י, יש לקשר את "פאת מטה", היא פינת הבית,⁴ היא חוזקו של בית,⁵ עם "תקוף שלטון", השלטון החזק של ירבעם השני; ויש לקשר "ובדמשק ערש" למנוחתם (היינו, ערש, מיטה, מנוחה) ומבטחם (כאן הרחיב את המטפורה) על דמשק, המסמל את מלכי ארם.⁶

לאחר מכן, רש"י הביא אפשרות אחרת מספרות חז"ל, מסדר עולם רבה, שהכוונה לעשרת השבטים, ששרדו רק בכמות קטנה, וזוהי "בפאת מטה" (שנדרש אחד משמונה), ושאר ה"ערש" (היינו, שאר ישראל) נמצא "בדמשק", כמו שעמוס ניבא (ה' 27), שיגלו מהלאה לדמשק. בהמשך, רש"י מביא פירוש בשם ר' מנחם [חלבון], הבא להסביר את הקשר בין "בפאת מטה" ובין החשבון בחז"ל, אחד משמונה. יש להוסיף שניסיון אחר להסביר את החשבון של אחד משמונה הובא במדרש שיר השירים זוטא.⁷

לבסוף רש"י מביא פירוש אחר לפסוק, שמצא בדברי ר' מאיר [ב"ר יצחק, שליח ציבור של קהילת וורמייזא].⁸ ר' מאיר הנגיד בין הגורל של ישראל, שיינצלו רק במעט ("בפאת מטה") בגלל החטא של אחזיה בן אחאב, שהסתמך על אלוהי עקרון, ובין גורל מלך ארם ועמו ("בדמשק"), שיינצלו בכמות גדולה יותר ("ערש") משום שכן הדר, מלך ארם, הסתמך על אלוהי ישראל. מקבילה לפירושו של ר' מאיר, וכנראה מקורו, נמצא במדרש "פרק צדקות", וכן ב"מדרש חסד לאומים".⁹

ראוי לציין שאף לא אחד מהפירושים שלעיל מתייחסים לניקוד של "ובדמשק", עם שי"ן ימנית. כולם מפרשים כאילו "ובדמשק" כתוב כדרכו, עם שי"ן שמאלית.¹⁰ ואפשר שהיו לפנינו כתבי יד שבהם "ובדמשק" הייתה מנוקדת בשי"ן שמאלית.¹¹ כמו כן, הם לא מתייחסים לניקוד הדל"ת בשווא, במקום בפתח.

⁴ ברם הקשר בין מיטה לבית נראה מאולץ (לאפשרות אחרת ביחס ל"מטה", ראו להלן, סוף הערה 6).

⁵ גם קשר זה בין פינת הבית לחוזקו של הבית אינו הדוק.

⁶ אולי דברי התרגום בנויים על הבנת "מטה" בניקוד אחר, כלשון מקל, שלטון; ראו קאטארט וגורדון, התרגום לתרי עשר, עמ' 82 הערה 18. הצעה אחרת (מפי פרופ' יוסף עופר): נראה שרש"י הבין את "מטה" ואת "ערש" כמילים מקבילות, ששתייהן מורות על מנוחה ומבטח. ישראל ימצאו מקצת מבטח ב"פאת", היינו בפאת הבית, שהוא ירבעם בן בנו של יהואחז; ואחר כך ימצאו מבטח גמור, "ערש", בדמשק של רצין.

⁷ ראו שהש"ז א 16, יא ע"א במהד' בובר: "והפאה של מטה אחת; הרי לך שתי פאות ושתי ירכים (שני מוטות הרוחב ושני מוטות האורך של מיטה, שביניהם נמתח העור שעליו שכבו), וארבע רגלים".

⁸ ראו עליו גרוסמן, חכמי צרפת, לפי המפתח; אורבך, ערוגת הבשם, ד, במפתח. והוסיפו לכך את המקור כאן מפירוש רש"י. על ר' מאיר ראו גם תוס' ר"ה יא ע"א ד"ה אלא: "ורבי מאיר שליח צבור יסד במעריב של פסח...". ולמדנו מרש"י לפסוקנו שבנוסף לפיטוי הוא גם כתב פירושים למקרא. ראו עוד דוד, ר' מאיר שליח ציבור.

⁹ ראו בתי מדרשות, ח"א, עמ' רלז; ח"ב, עמ' קמג. וכבר העיר על כך ורטהימר, בתי מדרשות ח"ב, עמ' קמא.

¹⁰ ועל כך העיר הסופר הספרדי בכ"י 43, לאחר פירוש רש"י לפסוקנו: "ואני הסופר תמיה' מכל הפירושים האלה, כי אינו 'ובדמשק ערש' בסין, אלא 'ובדמשק' בשין, וכן הוא בהלל, ובכל הספרים המדויקים שבספרד, וכן כתב אותו הקמחי בספר מכלל [הכוונה, לחלק הנקרא: ספר השרשים] באות הד"ל בן ארבע אותיות דמשק, ושם תמצא מה שפירש בו". וראו רד"ק בפירושו על אתר, המצביע על החילוף בניקוד

במקרה שלפנינו, רש"י מביא מספר פירושים שונים, כולם משל אחרים, ואינו מציין במפורש איזה מהם הוא מעדיף.

עדות כתבי היד

מתוך 43 כתבי היד של פירוש רש"י לפסוקנו,¹² כמחציתם (22%; 51) גורסים את הנוסח שלעיל בלבד.¹³ אלא שמתוכם, בשניים חסרים דברי ר' מנחם ודברי ר' מאיר שבסוף,¹⁴ ובשניים חסרים דברי ר' מנחם, ודברי ר' מאיר מובאים בלי שמו.¹⁵ ושמו שניונים אלה משקפים תולדות פירוש רש"י לפסוקנו; היינו, שעם הזמן רש"י הוסיף את דברי ר' מנחם ודברי ר' מאיר.

במחצית האחרת של כתבי היד יש תוספת או תוספות לפסוקנו. מוטב לחלק כתבי יד אלה לשלוש קבוצות:

(א) בשלושה כתבי יד נמצאות שתי תוספות לפסוקנו,¹⁶ ובאחד מכתבי יד אלה (כ"י 11) נמצאת גם תוספת שלישית. וזה לשון התוספות לפי כ"י 11 (התוספת הראשונה באה מיד אחרי דברי ר' מנחם: "...ושתי רוחות לפאה"):

[1] ולפי פשוטו נראה שהוא מקרא מסורס: כאשר יציל הרועה שתי כרעים בפאת מטה ובדמשק ערש כן ינצלו וכן [צ"ל: וכו'],¹⁷ שהיו מביאים בשר מן השדה במוטות [צ"ל: במיטות],¹⁸ כאותה ששנינו¹⁹ (ראו משנה ביצה ג, ג; המשנה גם הובאה בבבלי, ביצה כה ע"א)²⁰ שחטה בקשד' [ה] לא יביאנה במוט ובמיטה,²¹ וזה שהוא דבר מועט מביאו בפאת המיטה; ויהיה "בדמשק ערש" אחד מן המקומות שבמיטה.

המשתמע מהפירושים שהובאו בפירוש רש"י, וראו מנחת שי על אתר, שאף הוא הצביע על חילוף זה.

ראו אברבנאל על אתר, וציין לו בעל מנחת שי, המעיד שהוא ראה כתבי יד ספרדיים [עתיקים] מסופרים ידועים (ר' ישראל ואבן מרואס), שניקדו "ובדמשק" בפסוקנו בשי"ן שמאלית. וראו באפארט בתנ"ך גינצבורג על אתר, המציין לכתבי יד מימי הביניים, שמנקדים "ובדמשק" בשי"ן ימנית, ואחרים המנקדים בשי"ן שמאלית.

בשניים מ-45 כתבי היד של פירוש רש"י לעמוס, כתבי היד 13, 31, לא נשמר הפירוש לפסוקנו. אציין את כתבי היד על פי מספרים; פרטיהם המדויקים של כתבי היד נמצאים ברשימת כתבי היד של פירוש רש"י לספר עמוס, להלן בנספח.

כתבי היד 5, 7, 8, 12, 16, 17, 18, 19, 23, 25, 26, 28, 29, 30, 32, 34, 36, 39, 40, 43, 44, 45. בכ"י 43 נוספה גם הערה מאת הסופר; ראו לעיל, הערה 10.

כתבי היד 25, 26.

כתבי היד 19, 30.

כתבי היד 1, 10, 11.

כ"י 10: "וג"; כ"י 1: "וגומר".

כך הנוסח בכתבי היד 1, 10: "במיטות" (גם ב-15 כתבי היד שיש להם תוספת מקבילה, כפי שנראה בפנים בהמשך, כולם גורסים: "לפי שהמציל (בהמה) טרפה שלמה מביאה ב מ ט ה").

כ"י 1: + בביצה; כ"י 10: "בבצה".

וכן הוא בירושלמי, ביצה ג, ג; במשנה; סא ע"ד.

וכן בכ"י 1; ובכ"י 10, בכתב חסר: "ובמטה" (גם ב-15 כתבי יד שיש להם תוספת מקבילה, כפי שנראה בפנים בהמשך, כולם גורסים "ובמטה"). בכתבי היד של המשנה: בודפסט, האקדמיה למדעים, אוסף קאופמן A 50, וכן פרמה, ספריית הפאלאטינה, די רומי 138, הנוסח הוא גם "ובמיטה", ואילו בדפוסי המשנה הנוסח הוא "ובמוטה". בכתב היד של התלמוד, מינכן, ספריית המדינה Cod. Hebr. 95, נראה שיש תיקון נוסח במשנה: "ובמיטה" < "ובמוטה". בכ"י גטינגן של התלמוד, ספריית המדינה והאוניברסיטה Heb. 3, Or. 13, נוסח המשנה הוא "ובמוטה". יש

[כאן באים דברי ר' מאיר, כמו בדפוס]
 [2] זה מקובל;²² ומה שנקוד "דמשק" דבוק [דל"ת של "דמשק" בשווא, ולא בפתח], לפי שהוא ממילין ההפוכין, כאילו כת' [יב] 'ובערש' דמשק,²³ כמו²⁴ "נשבעה בטוב ביתך [צ"ל: +קדוש,²⁵ ק' בשווא] היכלך" (תה' סה 5), שאינו אלא 'היכל קדשך', שכשאתה הופך התיבות, נופל בו [=חל בן] החטף יפה. ת' ור' [בין מודה.
 [3] ונראה²⁷ "מיטה" ו"דמשק" הזכיר על עון "השוכבים על מטות שן" האמור לבסוף (ו 4), וסמוך כת' "ואבדו בתי שן" (ג 15; לפנינו: בתי השן), ומתוך שהזכיר "מיטה" לשומרון, נטל "ערש" לדמשק להשוות פורענותם. בשני כתבי היד האחרים הכוללים תוספות אלה, מציינים שיש כאן תוספות על ידי ציון האות "ת'" (ציון זה חסר בתוספת הראשונה בכ"י 11), אבל חסרה אצלם ההערה בסוף התוספת השנייה: "ור' מודה". ובצורת סיכום:
 כ"י 11: (1) ולפי פשוטו...; [דברי ר' מאיר]; (2) זה מקובל, ומה שנקוד..., ת' ור' מודה; (3) ונראה...
 כ"י 1: (1) ת', ולפי פשוטו..., ת'; [דברי ר' מאיר]; (2) ת', זה מקבל, ומה שנקוד..., ת'.
 כ"י 10: (1) ת', ולפי פשוטו..., ת'; [דברי ר' מאיר]; (2) ומה שנקוד..., ת'.
 על תוכן התוספות נדון בהמשך.
 (ב) בשלושה כתבי יד נוספים²⁸ מביאים רק את התוספת הראשונה, ואף בהם היא באה אחרי דברי ר' מנחם, ולפני דברי ר' מאיר. בכתבי יד אלה אין ציון (כגון: "ת") שלפנינו תוספת.
 (ג) ב-15 כתבי יד (35%) מביאים תוספת אחת, הדומה בתוכנה לתוספת הראשונה, אבל שונה בניסוחה. מיקומה הוא בסוף, אחרי דברי ר' מאיר (ולא אחרי דברי ר' מנחם), כמו מיקומה של תוספת 2 שלעיל (כך ב-12 כתבי יד);²⁹ ויש שמיקומה

להוסיף שהמילה "מוטה" בצורת יחיד איננה מופיעה במקום אחר בספרות חז"ל; אבל המילה מופיעה בצורת רבים, ובהקשר של נשיאת בהמות, כגון תוספת שביעית ה, ח (מהדורת ליברמן): "אבל מוכרין אותה איברין איברין על גבי מטות" (בכ"י ערפוט של התוספת: "אבל מביאין אותה חתיכות חתיכות על גבי מטות"; לדעת ליברמן, תוספתא כפשוטא, זרעים ח"ב, עמ' 552, הנוסח הראשון עדיף); בבבלי, פסחים פה ע"ב: "היו סובלים [נושאים] אותן [הפרים הנשרפים] במוטות".
 כ"י 1: "זה מקבל"; כ"י 10: חסר. אולי הכוונה שעד כה היה פירוש(ים) על פי הניקוד המקובל וסדר המילים המקובל (ועתה תבוא הצעה אחרת).
 כך מנוקד בכתב היד. מכל מקום, עיקר הפירוש חל כאן על המילה "דמשק", ורוצה לומר שכאילו כתוב כאן: "ובערש דמשק".
 כ"י 10 מוסיף: "'בגדול זרעך' (שמ' טו 16), שאי אפשר לפותרו אלא כמו 'בזרועך גדול', וכן". וראו רשב"ם, בפירושו לשמ' טו 16, שאף הוא מביא את שתי הדוגמאות של שמ' טו 16 ותה' סה 5.
 וכן כתבי היד 1, 10: "קדוש".
 כלשון חז"ל ביחס לתקופות: "אין תקופת ניסן נופלת אלא בארבעה רבעי היום" (עירובין נז ע"א). וראו הצירוף "נופל בו לשון פלוני" בפירוש רש"י לתורה: בר' מא 26 (מראה), שמ' טו 1 (גאות), במ' כא 4 (קצור נפש), דב' ו 11 (חציבה), דב' כב 9 (קדש); וראו עוד, שמ' בר' מג 14 ("ואינו נופל בתרגום לשון וישלח"), שמ' טו 1 ("ונופל בו בין לשון עתיד בין לשון עבר"), שמ' טז 23 ("לשון אפ"ה נופל בלחם"), דב' טו 6 ("נופל בלשון מפעיל").
 יש לצרף מילה זו לתוספת השלישית, ולא לסוף התוספת השנייה. גם הפיסוק בכתב היד מצביע על חלוקה זו: "...נופל בו החטף יפה: ת' ור' מודה: ונראה מיטה...".
 כתבי היד 3, 4, 21.
 כתבי היד 2, 6, 9, 14, 22, 24, 27, 33, 35, 37, 38, 41.

לפני דברי ר' מנחם (3 כתבי יד).³⁰ ב-15 כתבי יד אלה לא כותבים "ת", לציין שלפנינו תוספת, אלא כותבים "ד"א" (דבר אחר), להוציא כתב יד אחד (כ"י 42), שאינו מציין כלום. וזה לשון התוספת (כ"י 35):

ד'א' "בפאת מטה ובדמשק ערש" – כלו'מר] כאשר יציל הרועה ומביא אותו דבר מועט שהציל באחד המקלות, כגון באחד מרגלי מטה או אחת מארובות³¹ שלה, אישפונדא בל'עז],³² לפי שהמציל בהמה טרפה שלמה מביאה במטה, כאותה ששנינו (ראו משנה ביצה ג, ג; וכן בבלי, ביצה כה ע"א) שחטה בשדה לא יביאנה במוט ובמטה; ואין ל"דמשק" דמיון. לאור התוספות השונות שראינו לעיל, נראה שיש לשחזר את התהליך הבא בפירוש רש"י לסוף פסוקנו: רש"י תחילה לא פירש פירוש עצמאי ללשון הסתום בסוף פסוקנו ("בפאת מטה ובדמשק ערש"), אלא הציג בפני הקורא דעות שונות של קודמיו. תחילה הוא הביא את התרגום, והסביר איך לדעתו התרגום מתקשר ללשון הפסוק. לאחר מכן הוא הציג את דברי חז"ל בסדר עולם, וגם הביא את הסברו של ר' מנחם [חלב] לחלק מדבריהם. לבסוף הוא הביא את פירושו של ר' מאיר, שליח ציבור של קהילת וורמייזא. כל אחד משלושת הפירושים יישם את סוף הפסוק בהקשר היסטורי שונה (לגבי התרגום, רש"י הסביר מה לדעתו הוא היישום שם).

פסוק זה המשיך להטריד את רש"י ואת תלמידיו. כפי שאפשר להסיק מההערה בכ"י 11, כאשר לתוספת השנייה לפסוקנו: "ת' [וספת], ור' [בי] מודה", אחד מתלמידי רש"י הציע לו פירוש לביטוי "ובדמשק ערש" (שיש להבינו "ובערש דמשק"), ורש"י קיבל את הפירוש. בכך, התלמיד רצה להסביר את הניקוד החרגי של "ובדמשק", הדל"ת בשווא, ולא בפתח. היינו, "דמשק" הוא אכן שם מקום, וצורתה הרגילה היא דל"ת בפתח; אבל כשהיא באה בראש הצירוף ("ובדמשק ערש") בצורת נמשך, הדל"ת מנוקדת בשווא.

אוסף, ביחס לנוסחה כאן: "ת' ור' [בי] מודה", שגם במקומות אחרים בפירושו של רש"י לתנ"ך יש הערות בכתבי היד שמציינות שאחד מתלמידיו פירש פירוש השונה מפירוש רש"י, ורש"י הודה לו.³³

³⁰ כתבי היד 15, 20, 42.

³¹ וכן הנוסח בבי"ת גם בכתבי היד: 2, 6, 14, 27, 33, 35, 41. ויש שגרסו "מארוכות", בכ"ף, כך בכתבי היד: 15, 22, 24, 38, 42, ואולי גם 20. בכ"י 37: תיקון: "מארוכות" < "מארכובות". (בכ"י 9 שיבוש: "מאצות"). עדיף לגרוס כאן "מארוכות", כמו בבבלי, עירובין טו ע"ב, סוכה טו ע"א, ובשניהם, רש"י על אתר מביא את הלעז "אישפונדש" (espondes; עם חילופי כתיב שונים בכתבי יד), שהוא צורת הרבים של הלעז המובא כאן מיד בהמשך. ברם יש להעיר שיש חילופי נוסח בבבלי במילה זו, ויש מקורות שגורסים "ארוכות", ראו דקדוקי סופרים לסוכה טו ע"א, הערה א. ועל מילה זו, ראו יסטרוב, מילון, ערך 'ארוכה', I, עמ' 116.

³² Esponde, ראו טובלר-לומאטץ, מילון, ג, טורים 1237–1238; וכן גודפרוי, מילון, ג, עמ' 544; bord du lit; משמעו: אחד משני הקרשים הארוכים שבמסגרת המיטה. על לעז זה בצורת הרבים (ראו בהערה הקודמת), ראו דרמשטר-בלונדייט, לעז רש"י לתלמוד, עמ' 56, מס' 421, ושם רשומים חילופי הכתיב בכתבי היד; קטן, ואצר לעזי רש"י, חלק שני, מס' 517 (עמ' 49), 772 (עמ' 66), וכן 1071 (עמ' 87; זאת על פי רש"י המודפס ליד הרי"ף, ושם תיאור מפורט של הרכבת מיטה).

³³ ראו פירוש רש"י ליהושע כב 12–34, שם בסוף התוספת כתוב (בדומה לניסוח כאן): "ת' מר' יהודה [בר' אברהם] ורבי מודה". ראו פנקובר, ר' יהודה ור' יהודה הדרשן, עמ' 233–247, ובפרט עמ' 233–237. יש גם שלוש דוגמאות בפירוש רש"י לתורה, שבהן ר' יוסף קרא הציע פירוש אחר, ורש"י הודה לו: בר' יט 9 – "ורבי יוסף קרא

ביחס לתוספת הראשונה, על אף שאין ייחוס מפורש, הייתי מציע לראות אותה כתוספת של רש"י עצמו. בתוספת הראשונה יש הצעה לפירוש מקורי לפי פשוטו של מקרא. יש בפירוש זה שני יסודות שאנו מכירים היטב מפירוש רש"י למקרא: (1) הצעה שיש כאן מקרא מסורס, ויש להעביר "בפאת מטה וברמשק ערש" לחלק הראשון של הפסוק; (2) שימוש בספרות חז"ל, הפעם כאסמכתא לפירוש המוצע (שמביאים בשר הבהמה מן השדה במיטה, ואילו חלק קטן מהבהמה רק בפאת המיטה). ובמקרה הזה רש"י הסיק, על פי התקבולת ל"בפאת מטה", ש"דמשק ערש" הוא אחד מן המקומות במיטה.³⁴

ועוד, אותה תוספת ראשונה (שבקבוצת 3 כתבי יד) מובאת בקבוצה אחרת של 12 כתבי יד כתוספת בלעדית, בסוף הפירוש המקורי, ועם הפתיחה "ד"א" (וב-3 כתבי יד אחרים התוספת מובאת לפני דברי ר' מנחם). אלא שבקבוצה זו הניסוח של התוספת הוא קצת שונה (ראו לעיל, סעיף קטן ג). ונראה שיש לפרש זאת כתוצאה מכך שתלמידי רש"י שמעו את הפירוש מרבים, וניסחו את דבריו כל אחד בצורה קצת שונה (או ששמעו את דבריו בשתי הזדמנויות שונות). ויש להוסיף שגם הלשון בסוף התוספת שבקבוצת כתבי היד האחרונים: "ואין ל-x דמיון", מוכר היטב מפירוש רש"י למקרא.³⁵ כמו כן, הלעז שהובא בתוספת למילה "ארוכות", הוא אותו הלעז שהביא רש"י בפירושו לתלמוד למילה זו (יש רק הבדל של לשון יחיד ורבים).

לבסוף, יש להבהיר שלפי התוספת הראשונה, הביטוי "ובדמשק ערש" מתפרש כתקבולת ל"פאת מטה". לפי הפירוש הזה, המילה "דמשק" אין לה דמיון במקרא, והיא מתפרשת רק על פי התקבולת ל"פאת". ובפרט: לפי הנוסח של התוספת הראשונה ב-3 כתבי היד, "דמשק ערש" הוא אחד מהמקומות שבמיטה. גם לפי הנוסח של התוספת ב-12 (+3) כתבי יד, "דמשק ערש" מקביל ל"פאת מטה", ונראה שהכוונה לחלק מהמיטה (הקרב הארוך שבמסגרת המיטה) שיכול לשמש כמוט (בדומה לפאת המיטה), אף שאין למילה זו דמיון במקרא. לעומת פירוש זה, התוספת השנייה (שבשלושת כתבי היד), המנסה להתמודד עם הניקוד של "דמשק" עם דל"ת בשווא (ולא פתח), מפרשת "ובדמשק ערש"

ז'ל' מפרש בענייני אחר... והודה המורה לדבריו" (כ"י מינכן, ספריית המדינה Cod. Hebr. 5); בר' כח 17 – "ור' יוסף קרא פירש... והמאור הגדול נר ישראל מודה לו" (כ"י מינכן 5); במ' יז 5 – "כך פירשתי אני המעתיק יוסף בר שמעון, והודה רבינו שלמה לדבריי" (כ"י סינסינטי, היברו יוניון קולג' JCF 1). על הדוגמה הראשונה והשלישית העיר בקיצור גייגר, נטעי נעמנים (החלק הלועזי), עמ' 21 הערה 2, ואת הדוגמה השנייה ציטט גייגר, פרשנדא, עמ' 22. את שלוש הדוגמאות האחרונות ציטט ברלינר, פירוש רש"י 1, טז ע"ב הערה ה (פירוש רש"י 2, עמ' 37 והערה ג); פירוש רש"י 1, כו ע"א הערה יז (פירוש רש"י 2, עמ' 59 הערה יב); ברלינר, פליטת סופרים, עמ' 13, 15 [בשתיים אלה השמיט את הייחוס בראש ההערה], 21. כפי שהעיר ברלינר, הדוגמה הראשונה והשנייה נמצאות גם בדפוס ראשון של פירוש רש"י לתורה, רומא [1470 לערך]; ואוסף ששם בדוגמה הראשונה כתוב: "ור' יוסף בר' שמעון אומ'... והודה המורה לדבריו", ובדוגמה השנייה: "ורבי' יוסף בר' שמעון פ'... ונר ישראל הודיע" (היינו, שיבוש של "הודה"; אותו שיבוש נמצא בכ"י פראג, אוניברסיטת קארל, סרביל 12).

פירוש דומה הציע גם פאול, עמוס, עמ' 120–122, בייחוד עמ' 122 (בלא התייחסות לתוספת שלפניו). פאול מציע ש"פאה" ו"דמשק" מתייחסות לקצוות של המיטה, הראש והסוף, באנלוגיה ל"כרעים" ו"דל אוזן" שבתחילת הפסוק, שגם מתייחסים לקצוות של הבהמה.

ראו רש"י למקומות האלה: שם"א טו 9; יש"א יא 15; מד 8; יר' מז 3; יח' טז 40; כג 15; הושע יב 7; יואל ז 7; (משלי ז 17, בשם דונס); איכה א 14.

במובן שונה: כמו "בערש דמשק". לפי זה, "דמשק" הוא שם המקום המוכר. ולפי ההערה בכ"י 11, בסוף התוספת השנייה, רש"י הודה לפירוש זה של תלמידו. התוספת השלישית (רק בכ"י 11) ממשיכה בכיוון של התוספת השנייה, ש"דמשק" הוא שם המקום המוכר. ועתה יש ניסיון להסביר למה בחר הנביא במילים "מטה" ו"ערש" בהקשר כאן. התשובה היא על דרך האסוציאציה: להלן (ו) נזכר חטא של אלה הסרוחים בשומרון על "מטות שן", ועל כן העונש מנוסח בלשון דומה.³⁶ ומכיוון שהזכיר "מטה" לגבי שומרון, הזכיר במקביל "ערש" לגבי דמשק, כדי לשוות עונשם. יש מקום לשער שבעל התוספת גם התכוון לרמוז על המשך הפסוק בעמוס ו' 4: "וסרחים על ערשותם", המתקשר ללשון פסוקנו: "ובדמשק ערש".

לשם ההשלמה אזכיר שבדפוס אחד של תרי עשר, קארלסרווא 1827, המהדיר הביא את שתי התוספות לפירוש רש"י לפסוקנו, שהובאו לעיל (על פי שלושה כתבי יד), בלי ציון שיש כאן תוספות, ועם מעט שינויים משלו. וזה לשונן (התוספת הראשונה סודרה לפני דברי ר' מנחם):

[1] ולפי פשוטו נראה שהוא מקרא מסורס: כאשר יציל הרועה שתי כרעים בפאת מטה ובדמשק ערש כן ינצלו וגו' – שהיו מביאים בשר בשדה במוטות, כאותה ששנינו בביצ' [ה] שחטה בשדה לא יביאנה במוט ובמוטה, וזהו דבר מועט שמציל הרועה, מביאו באחד המקלות, כגון באחד מרגלי המטה או אחד מארוכות שלה (אישפ"ונדא בלע"ז); ויהי "בדמשק ערש" אחד מן המקומות (חסר: שבמיטה).

[ממשיך עם דברי ר' מנחם וגם עם דברי ר' מאיר]

[2] ומה שנקוד דמשק דבוק, לפי שהוא ממילין הפוכין, כאילו כתיב ובערש דמשק, כמו בגדול זרוע (שם' טו 16), שאי אפשר לפתרו אלא כמו בזרוע הגדול, וכמו "קדוש היכלך" (תה' סה 5), שאינו אלא "היכל קדשך", שכשאתה הופך התיבות, נופל החטף בסופו.

השוואת הנוסח הזה עם הנוסח של התוספות שלעיל מראה שבתוספת הראשונה כאן המהדיר הרכיב את הנוסח של התוספת הראשונה שלעיל (בשלושת כתבי היד) עם הנוסח של התוספת המקבילה (שב-15 כתבי יד). ובפרט, במקום הנוסח הקצר: "וזהו דבר מועט מביאו בפאת המיטה" שבסוף התוספת הראשונה, המהדיר הביא את הנוסח המורחב שבתוספת המקבילה: "וזהו דבר מועט שמציל הרועה, מביאו באחד המקלות, כגון באחד מרגלי המטה או אחד מארוכות שלה (אישפ"ונדא בלע"ז)". לשון אחר, שתי התוספות המקבילות היו לפני המהדיר והוא הרכיב אותן לתוספת אחת.

ביחס לתוספת השנייה כאן,³⁷ המהדיר שינה את הנוסח המקורי בסוף התוספת השנייה שלעיל: "נופל בו [חל בו] החטף יפה" (בדל"ת של "דמשק ערש"), וגרס: "נופל [מתבטל] החטף בסופו" (בקו"ף של "היכל קדשך"). היינו, ההערה המקורית הבהירה ש"דמשק" בצורת נסמך בראש הצירוף "בדמשק ערש", חלה בה דל"ת בשווא, והניקוד הזה מתאים לה. ואילו המהדיר שינה את הנוסח המקורי,

³⁶ ובדומה, פאול, עמוס, עמ' 120.

³⁷ מאהרשען, רש"י לתרי עשר, עמ' XVII הערה 1; עמ' 37 הערה לשורה 24, הוא שהצביע לראשונה על התוספות לפסוקנו בדפוס קארלסרווא. ברם הוא בדק רק 9 מתוך 43 כתבי היד של פירוש רש"י לפסוקנו (כתבי היד 6, 12, 24, 25, 26, 28, 36, 39, 44); וביניהם לא היו כתבי היד 1, 10, 11, הכוללים את התוספת השנייה. כתוצאה מכך, הוא העיר בעמ' 37 שלא מצא את התוספת (השנייה) בכתבי היד שבדק, והציע בטעות שהתוספת באה מ"מכלל יופי" כאן.

ופירש שבצירוף "היכל קדשך", נפל השווא בקו"ף שהייתה בצירוף "קדוש היכלך", היינו, השווא התבטל, ועתה הקו"ף מנוקדת בקמץ.³⁸ עוד ראוי להזכיר שאותו מהדיר הוסיף הערה, בתוך "מכלל יופי", על אתר. תחילה (סב ע"א) הוא הפנה ל"מכלל יופי" בשרש דמשק, ואז (סב ע"ב) הביא את דעתו הוא:

[א] (...) ולדעתי פירוש "ובדמשק ערש", כמו הפוך: 'ובערש דמשק', ויהיה דמשק תאר לערש, והם מיני ערשות או מצעות שנקראו כן, ואפשר שהיו באים מדמשק ועשויים בתכלית הנוי והיופי; וכמוהו על דרך ההפוך: "ותשקמו בדמעות שליש", שפירושו 'ותשקמו בשליש דמעות'; "בירקרק חרוץ", כמו 'בחרוץ ירקרק'; "ותשם בפוך עיניה" כמו 'ותשם בעיניה פוך'; והדומים להם; [ב] וטעם הפסוק על דרך מה שאמר "השוככים על מטות שן וסרוחים על ערשותם", ופירושו: "כאשר יציל הרועה מפי הארי שתי כרעים או בדל און", כלומר דבר מועט, "כן ינצלו בני ישראל" – אותם שיושבים עתה בשמרון בהשקט ובבטחה, ומתענגים "בפאת מטה ובערש דמשק".

השוואת דברים אלה לתוספות שלעיל מוכיחה שתחילת דברי המהדיר כאן מבוססת על התוספת השנייה (שהוא עצמו הדפיס בפירוש רש"י על אתר), אלא שהמהדיר הוסיף דוגמאות של התופעה של "תיבות הפוכות", והציע פירוש מפורש יותר לפסוקנו ("ערש דמשק" הן מיני מצעות מדמשק עשויים בתכלית היופי).³⁹ ואילו סוף דברי המהדיר דומה לתוספת השלישית (הנמצאת רק בכ"י 11), בעניין האסוציאציה בין הלשון בפסוקנו ללשון בעמוס ו 4. מכל מקום, נראה שהמהדיר פירש כך באופן עצמאי.

(2) עמוס ד 3 ("ופרצים תצאנה אשה נגדה) והשלכתנה ההרמונה, נאם ה"ר ברוב המוחלט של כתבי היד (38 מתוך 43; 88%)⁴⁰ נוסח פירוש רש"י לסוף פסוקנו הוא כדלהלן (על פי כ"י 43):

"והשלכתנה ההרמונה" – והשלכתן מעליכם⁴¹ את הגאווה ואת השררה שנטלתן, ולשון ארמי הוא בתלמוד (בבא מציעא פג ע"ב, פד ע"א) הרמנא דמלכא הוא,⁴² צווי המלך הוא;⁴³ ויוני' תר' ויגלון יתכון להלאה לטורי חורמני.⁴⁴

38 תודתי לפרופ' יוסף עופר שהעמידני על משמעות השינוי בדברי המהדיר.
39 פאול, עמוס, עמ' 121, הוכיח שאין ממש בפירוש זה.
40 כתבי היד 3, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 12, 14, 15, 16, 17, 18, [19], 20, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 45.
41 רוב כתבי היד גורסים בנו"ן: "מעליכן".
42 השו"ר רש"י בבבלי, בבא מציעא פג ע"ב: "הרמנא דמלכא – מצות המלך היא". למקומות אחרים בתלמוד עם הביטוי "הרמנא דמלכא" (ללא "הוא"), ראו גם ברכ' נח ע"א; גיטין נו ע"ב; חולין נו ע"ב, פעמיים.
43 שאר כתבי היד גורסים: "הרמנא דמלכא הוא צווי המלך"; לפי זה המילה "הוא" יכולה להשתייך גם לפניו וגם לאחריו.
44 כתבי היד של פירוש רש"י חלוקים בנוסח כאן: יש הגורסים בחי"ת, "חורמני 13) כתבי יד) / חרמוני (6)", ועוד צורות – 23 כתבי יד; ויש הגורסים בח"א, "חורמני (8) / הרמוני (2)", ועוד צורות – 15 כתבי יד (ועוד 3 משובשים, שהתגלגלו מהנוסח בה"א). כפי שנראה בהמשך, יש להניח שרש"י גרס כאן בחי"ת, "חורמני". ואלה פרטי נוסח המילה בכתבי היד: (א) בחי"ת: חורמני – כתבי היד 4, 6, 15, 18, 20, 22, 25, 29, 35, 42, 43, 11, 21; חורמנא – כ"י 9; חרמוני – כתבי היד 5, 7, 8, 26, 28, 45; חרמונאי – כתבי היד 1, 10; חרמני – כ"י 44 (ספק: הרמוני). (ב) בה"א: חורמני – כתבי היד 2, 3, 16, 30, 37, 38, 40; 41; הרמוני – כתבי היד 12

רש"י מתמודד כאן עם הלשון והתחביר של סוף הפסוק. לדעתו, הפועל "והשלכתנה" הוא פועל יוצא,⁴⁵ ו"ההרמונה" הוא מושא ישיר, שמובנה שררה (ראו בהמשך): אתם תשליכו את הגאוה והשררה שנטלתם (כאשר תצאו בגלות, כפי שתואר מיד לפני כן). באשר למילה הקשה "ההרמונה",⁴⁶ רש"י מפרש אותה דרך הארמית שבתלמוד, במובן של ציווי המלך, וכאן על פי ההרחבה: שררה (וגאוה). אחר כך רש"י מצטט את התרגום, אבל מבלי להסביר מה כוונתו. ובפרט, אין הוא מסביר מה זה "טורי" חורמני".

בארבעה כתיבי יד (9%)⁴⁷ יש תוספת בסוף דברי רש"י; ובשניים מכתבי היד האלה⁴⁸ יש ייחוס מפורש בתחילת התוספת. וזה לשון התוספת, יחד עם הייחוס (על פי כ"י 11):

נר[אה] לר[בין], הם [היינו, ההרים שנזכרו בתרגום יונתן: "טורי חורמני"]
הרי חשך, לשון חרם⁴⁹ וחורבה.⁵⁰

ראשית כול, אציין שהנוסחה "נר[אה] לר[בין]", כפתיחה לתוספת של רש"י לפירושו, גם נמצאת כפתיחה לתוספת בפירושו לתורה.⁵¹

בתוספת כאן רש"י בא להשלים את פירושו המקורי ולהסביר את לשון התרגום "טורי חורמני". רש"י מסביר אותו על פי הלשון "חרם", לפי לשון המקרא – הרג וחורבה.⁵²

"הרי חשך", שאותם רש"י מזהה עם הרי "חורמני", הם "הרי חשך" שנזכרו בספרות חז"ל, במסגרת של סיפורים על אודות אלכסנדר מוקדון. לפי מקור אחד (בבלי, תמיד לב ע"א), אלכסנדר שאל עשר שאלות לחכמי הנגב (בהקשר זה הכוונה כנראה למצרים התחתונה) והם השיבו לו עליהן. לאחר מכן הוא אמר להם שהוא רוצה ללכת לאפריקה, והם השיבו לו שזה בלתי אפשרי כי "הרי חשך" הם

(ה[נ]מוני), 17, 36; הרמני – כתיבי היד 23, 34; הרמנא – כתיבי היד 24, 27, 33. ועוד 3 שיבושים: אורמני – כ"י 14; דורמני – כ"י 32; דרומני – כ"י 39. יש להוסיף שהנוסח בכ"י 19 אינו קריא כאן במיקרופילם.

⁴⁵ ויתור נראה, לפי פשוטו של מקרא, שלפנינו פועל סביל, אם כי זה דורש שהה"א תנוקד בקמץ, או בקבוץ (ולא בחיריק; השו"ת כ"י 11: "עליך השלכת"; יר' כב 28: "והשלכו על הארץ"). וכך הובן ותורגם בתרגום השבעים (= ἀπορριψέσθε) בשני כתיבי יד של פירוש רש"י, 10 ו-41, גורסים "והשלכתי מעליכן". לפי הנוסח הזה העם אינו משליך את הגאוה מעליהם, אלא הקב"ה הוא שמשליך את הגאוה מעליהם; לשון אחר, גם כאן העם פסיבי.

⁴⁶ על ההצעות לפירוש מילה קשה זו, ראו פאול, עמוס, עמ' 136.

⁴⁷ כתיבי היד 1, 11, 21, 41.

⁴⁸ כתיבי היד 11, 21.

⁴⁹ בכ"י 21 יש שיבוש כאן: "לשם חרם" במקום: "לשון חרם". לשון תוספת זו מראה שרש"י גרס בתרגום: "טורי חורמני" בחי"ת, ולא בה"א. כתיבי היד חלוקים באשר לנוסח, בחי"ת או בה"א, ראו לעיל הערה 44.

⁵⁰ בכ"י 1, במקום "לשון חרם וחורבה", כתוב בטעות: "לשון חיוי חורמן"; ומילים אלה הוכנסו בטעות באמצע דברי התרגום, לפני "מן טורי חרמונאי".

⁵¹ ראו פנקובר, הגהות רש"י לתורה, עמ' 144, 165 (הגהה 47: "ונר[אה] לר[בין]"). באשר להגהה זו, מכיר, הסופר של כ"י לייפציג 1, העיר: "כ[ך] כ[תב] רבנ[ו]ן שמע[י]ה[ו]".

⁵² למשל, הפועל – דב' ב 34: "ונחרם את כל עיר מתם והנשים והטף לא השארנו שריד"; יהושע ו 21: "ויחרמו את כל אשר בעיר... לפי חרב"; שם העצם – יהושע ו 17: "והיתה העיר חרם... רק רחב הזונה תחיה, היא וכל אשר אתה בבית...".

על הדרך.⁵³ הוא עמד על שלו ושאל מה עליו לעשות כדי להגיע לשם, והם השיבו לו עצה. בדרך הוא הגיע למקום שכולו נשים (ושם הסיפור ממשיך). במקבילה אחרת (הבאה במספר מקורות),⁵⁴ הסיפור מתחיל כשאלכסנדר הלך למלך קציא "אחורי הרי חשך"⁵⁵ ונכנס למדינת קרטגינה וכולה נשים (והסיפור ממשיך), ואחר כך הוא בא למדינת אפריקי (והסיפור ממשיך). סיפורים אלה נדונו על ידי מספר חוקרים, והוצעו מספר זיהויים ל"הרי חשך" (חלקם קשורים לזיהוי "[מלכא] קציא"): קרתגא;⁵⁶ איבריה;⁵⁷ קאסיום (Cassium) במצרים התחתונה;⁵⁸ הר ירח (הנזכר אצל פטולימיאוס);⁵⁹ מקום באפריקה, אולי אתיאופיה.⁶⁰ באשר לאסוציאציה של רש"י בין "הרי חשך" ובין חורבה, מקורו בסיפור בבבלי תמיד לב ע"א, שחכמי הנגב השיבו לאלכסנדר שאינו יכול ללכת לאפריקה כי יש הרי חושך על הדרך; היינו, אם תרצה לעבור דרכם לא תצליח להגיע למחוז חפצך ותמות. ועוד, נראה שיש השפעה מהנאמר בהמשך בבבלי, תמיד לב ע"ב: "תנא דבי אליהו, גיהנם למעלה מן הרקיע, וי"א לאחורי הרי חשך"; היינו, מות וחורבה קשורים ל"הרי חשך". בכ"י אחד של פירוש רש"י (כ"י 10) יש תוספת אחרת, שאף היא באה להסביר את לשון התרגום: "...טורי חרמונאי: הר שניר – הר חרמון". גם כאן יש פירוש לפי השורש "חרם", וגם כאן יש ניסיון לזהות את המקום: הר חרמון. וכך הוצע גם בוולגטה (Armon).

⁵³ רש"י בתמיד לב ע"א מסביר: "אינך יכול ללכת, שהרי חשך באמצע הדרך, מקום שיש בו חשך בין ביום בין בלילה, ואין שום אדם יכול לעבור אותן הרים".

⁵⁴ ראו ויקרא רבה כז, א, עמ' תריח–תרכב, ובהערותו של מרגליות, עמ' תריח, בהערה לשורה 5, על המקורות המקבילים. וראו בראשית רבה לג, א, עמ' 301–303 ובהערה הארוכה של תיאודור-אלבק, עמ' 301, לשורה 2, על המקורות המקבילים והחוקרים שדנו בביטוי "הרי חשך". בבראשית רבה לא הובא הסיפור הראשון על מדינת קרטיגנה שכולה נשים. ראו גם גסטר, ספר המעשיות, מס' Va, ובמקורות ובמחקרים שציין בעמ' 186 (בצד האנגלי של הספר). לשאר המקבילות ראו ההערות של מרגליות, תיאודור-אלבק וגסטר שצינו בהערה זו. (מאחרשען, רש"י לתרי עשר, עמ' 38, על הביטוי "הרי חשך" בפירוש רש"י לעמוס, הפנה לבראשית רבה לג, א ולהערה הארוכה שם, וכן לרש"י לתמיד לב ע"א).

⁵⁵ במקבילה בבראשית רבה לג, א, עמ' 301, הלשון מורכב: "לאחורי צלמי הרי חשך שלחשך" (כ"י וטיקן 30), ונראה שיש כאן הרכבה של שתי גרסאות: "צלמי חשך", "הרי חשך"; וכאן "צלמי" = "הרי", כפי שצינו תיאודור-אלבק על אתר, על פי חילופי אותיות למנ"ר: "צלם" = צנם = סלע; וראו סוקולוף, ארמית א"י, "צונם", עמ' 460ב.

⁵⁶ ש"ר, אלכסנדר מקדון, עמ' 71.

⁵⁷ הרכבי, אפריקי, עמ' 37.

⁵⁸ קאהוט, אלכסנדרוס, עמ' 95א; בובר, מדרש תנחומא, מהדורתו, אמור ט, מד ע"ב הערה פד. קאהוט, ובעקבותיו בובר, מזהה "מלכא" קציא עם Cassium, מקום והר במצרים התחתונה, ומזהה הרי חושך עם הרי קציא. נגד זיהוי זה יצא קראוס, ראו להלן הערה 60.

⁵⁹ אופנהיים, גאוגרפיה תלמודית, עמ' 385.

⁶⁰ קראוס, רשימת העמים המקראית, עמ' 4 והערה 5. באשר ל(מלך) קציא, קראוס (שם, הערה 1), בניגוד לדברי קאהוט, מציע קאסיה (Casia, in Scythia). לעומת כל ההצעות שהובאו עד כאן, תיאודור-אלבק, בראשית רבה לג, א, עמ' 301, בסוף ההערה לשורה 2; וכן יסטרוב (מילון, "קציא" [השני], עמ' 1405ב), מגדירים את "קציא" כשמו של המלך, ולא של מדינה. ועוד, יסטרוב (מילון, "חשך", עמ' 511א) מגדיר את הרי חושך כאותם הרים חשוכים שמאחוריהם גרים ה-Amazons (הם ה-Amazonici Mountes).

אוסף שיש חוקרים מודרניים שמזהים את "חורמני" שבתרגום (כך היה הנוסח לפני רש"י, ואילו לפי מהדורת שפרבר, וכן כבר בתרגום במקראות גדולות ונציה רפ"ה, נוסח התרגום הוא: "חורמני") עם ארמניה.⁶¹ תוספת זו נמצאת בדפוסים, וכבר במהדורת ונציה רפ"ה, אלא שחסרה בדפוסים הפתיחה המציינת שלפנינו תוספת שמקורה ברש"י.

(3) עמוס ו' 7 ("לכן עתה יגלו בראש גלים) וסר מרוח סרוחים" פירוש רש"י (על פי כ"י 37):

"וסר מרוח סרוחים" – ויבטלו משתאות המגודלים וגסי הרוח; מרוחות – לשון משתאות, בספרי בפרשת ישיבת שטים (ספרי במדבר קלא) מצאתי: חזרו לעשות להן מרוחים והיו קוראות להם ואוכלין.

רש"י מפרש "מרוח" לשון משתה, והביא אסמכתא מלשון חז"ל בספרי במדבר.⁶² באשר ל"סרוחים" הוא מגדיר אותם כאן כאנשים שמנים וגסי רוח. נראה שפירש כך על פי התיאור שנמצא כמה פסוקים לפני כן (פס' 4): "השכבים על מטות שן, וסרוחים על ערשותם, ואכלים כרים מצאן ועגלים מתוך מרבק"; שם יש הדגשה על אכילת הרבה בשר איכותי. ונראה שפירש "סרוחים" בהשפעת המשמעות של "סרח העדף" (שמ' כו 12), overlapping excess; לאמור, אנשים שמנים עם עודף בשר ומשקל ("מגודלים").

עד כאן פירוש רש"י ברוב המוחלט של כתבי היד (40 מתוך 45 = 89%).⁶³ ואילו בקבוצה של 5 כתבי יד (11%) יש תוספת, והיא פותחת עם ייחוס מפורש. בשלושה מכתבי יד אלה⁶⁴ התוספת באה מיד אחרי ההגדרה של "סרוחים", ובשני כתבי יד⁶⁵ היא באה בסוף, אחרי הלשון של ספרי במדבר. כפי שצינתי במחקרים קודמים, גם עצם הזזת מיקום קטע בפירוש רש"י מצביעה על כך שלפנינו תוספת.⁶⁶ וזה לשון התוספת (על פי כ"י 11):

אומר ר', "וסר מרוח" מאותן "סרוחים" שלמעלה (פס' 4), מזהמים. בתוספת זו, רש"י מציין במפורש שיש לקשר את פסוקנו עם פסוק 4, שגם שם נזכרים "סרוחים". אלא שעתה רש"י מגדיר "סרוחים" מזהמים. מניין הגדרה זו? על פי דרשת חז"ל שרש"י עצמו הביא בפירוש לפסוק 4 (ע"פ כ"י 11):

⁶¹ ראו קאטקארט וגורדון, תרגום לתרי עשר, עמ' 83 והערה 5, בעקבות סמולר ואברבאך, מחקרים בת"י, עמ' 119. אוסף כי שפרבר, ת"י לנ"א, עמ' 421, באפארט השלישי, לא דייק בצטטו את נוסח התרגום ברש"י, מקראות גדולות ונציה רפ"ה, כי שפרבר העתיק בטעות (וכן בעקבותיו פאול, עמוס, עמ' 136 והערה 95): "חרמוני", וצ"ל: "חורמני". כפי שצינתי לעיל, הערה 44, כתבי היד של פירוש רש"י חלוקים לגבי הנוסח כאן, חלקם גורסים ה"א, וחלקם ח"ת. ועוד, כפי שצינתי לעיל, הערה 49, יש להסיק מלשון התוספת ("לשון חרם") שרש"י גרס עם ח"ת, "חורמני".

⁶² ספרי במדבר קלא, עמ' 171. על "מרוח" נכתב רבות בספרות המחקר. על מוסד דתי וחברתי זה, ועל הסעודות הקשורות אליו, ראו הסיכום אצל פאול, עמוס, עמ' 210–212, יחד עם ביבליוגרפיה עשירה.

⁶³ כתבי היד 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 44, 45. בכתבי

היד 25, 26 יש דילוג על פי הדומות בין "משתאות" הראשון לשני; ובכ"י 26 השלימו את החסר בגליון. גם בדוגמה הראשונה שלעיל, כתבי היד 25, 26 קשורים זה לזה בנוגע לנוסח – שניהם לא מביאים את דברי ר' מנחם ודברי ר' מאיר; ראו לעיל, הערה 14.

⁶⁴ כתבי היד 1, 10, 11.

⁶⁵ כתבי היד 20, 43 (עם החלפת סדר המילים בפתיחה: "ר' אומ").

⁶⁶ ראו פנקובר, הגהות רש"י לנביאים, עמ' 187; פנקובר, הגהות רש"י ליהושע ומלכים, עמ' 361, 369.

"ורבותי[נן] פי' (שבת סב ע"ב):⁶⁷ מחליפי[נן] נשותיהם זה לזה ומסריחים מטותיהם בשכבת זרע שאינה שלהם". לאמור, כאן "סרוחים" נדרש על פי לשון חז"ל מעניין סירחון, ריח רע, ושבלשון חז"ל אף הורחב משמעות השורש לעניין של חטא.⁶⁸ ועל סמך הלשון בפסוק 4 "וסרחים על ערשותם", הדרשה השלימה תמונה של חטא של גילוי עריות הקשור למיטות. ועוד, בהתייחסה ל"שכבת זרע", הדרשה גם קשרה לשון "וסרחים" ללשון חז"ל (אבות א, ג): "טיפה סרוחה".⁶⁹ דרשה זו היא אפוא המקור ל"מזוהמים" שבתוספת של רש"י לפסוק 7. באשר לנוסחה "אומר ר' ב[י]", שבראש התוספת, כמכוון להגהה של רש"י, גם במקום אחר בפירושו לתנ"ך אנו מוצאים שימוש בנוסחה זו לציין תוספת של רש"י לפירושו.⁷⁰

יש להוסיף שחז"ל ראו ייתור בפסוק 4: "השכבים על מטות שן, וסרחים על ערשותם". לאמור, מה הצורך בביטוי השני, אם הוא רק חזרה על הביטוי הראשון? על כן פתרו "סרחים" במובן השונה מ"שכבים". יתרה מזו, בפסוק 7 כתוב שהעונש יהיה גלות, וזה נראה חמור מדי בשביל האכילה המופרזת בפסוק 4. על כן הדרשה חיפשה פתרון לשני קשיים אלה, ודרשה "סרחים" מלשון סירחון, ושהחטא היה חמור: קיום יחסים אסורים עם נשים נשואות.⁷¹ ולפי דרשה זו, "השכבים על מטות שן" נדרש לא סתם כתנוחת נוחיות בזמן אכילה (ככפושט), אלא לפי המשמע הסמנטי המשני השגור במקרא של הפועל, והוא: "לשכב עם (או את) מישהי". תוספת זו לא נמצאת בדפוסים של פירוש רש"י.

הגהות מאת תלמידי רש"י

(4) עמוס ב 6 ("על מכרם בכסף צדיק) ואביון בעבור נעלים" פירוש רש"י (על פי כ"י 17):

"ואביון בעבור נעלים" – ת"י [תרגם יונתן] בב' מקומות [כאן, וכן ח 6]: "בדיל דיחסונן" [=למען אשר ינחלן]; ואר' [מר] אני כך פירושו [של תרגום יונתן]:⁷² "מטין את משפט האביון, כדי שיצטרך למכור שדהו שהיה לו בין

⁶⁷ ראו מקבילות בקידושין ע"ב; ויקרא רבה ה, ג, ע"מ קה; במדבר רבה ט, ז; י, ג.
⁶⁸ ראו יסטרוב, מילון, "סרח" III, עמ' 1024–1025A; כגון "סרחתה ולבסוף בגרה" (כתובות מה ע"א). במקרא המילה "סרח" במובן של סירחון מופיעה רק פעם אחת – יר' מט 7.

⁶⁹ על כך העירוני, כל אחד בנפרד, פרופ' אהרן מונדשיין ופרופ' מאיר לוקשין.
⁷⁰ ראו פירושו למל"א ז 40, בחלק מכתבי היד: "יש ספרים כת' ויעש חירם את הכיורות, ואו' ר' הן הן 'סירות'; ובכתבי יד אחרים נמצא הנוסח המקביל: "יש ספר' כתוב ויעש חירם את הכיורות, ואו' אני הן הן 'סירות'". ראו פנקובר, הגהות רש"י ליהושע ולמלכים, עמ' 353–357.

⁷¹ אוסיף שבבבלי, קידושין ע"ב, קודם לדרשה שלנו, שהגדירה את החטא בעמוס ו 4 כחטא של יחסים אסורים עם נשים נשואות, הציע ר' יוסי בר חנינא חטא אחר: "אלו בני אדם המשתינים מים בפני מטותיהם ערומים". דרשתו מבוססת על הלשון "מטות שן" שבפסוק, שנדרש מלשון "שיניהם" במובן של שתן, ראו מל"ב יח 27: "ולשתות את שיניהם (כתיב) / מימי רגליהם (קרי)". אלא שדרשה זו נדחתה על ידי ר' אבהו, כי חטא זה לא נראה מתאים לעונש החמור של גלות שבפסוק 7.

⁷² לכאורה יש שתי אפשרויות להבין את דברי רש"י: (1) ואומר אני כך פירושו של הפסוק, בניגוד לתרגום יונתן; (2) ואומר אני כך פירושו של תרגום יונתן. בפירושו לתנ"ך יש שרש"י מביא את התרגום ואחר כך מביא את דעתו בלשון "ואומר אני": "ואונקלוס תרגם... ואומר אני..." (בר' מח 7); "יש מפרשים... כתרגומו... ואני אומר..." (שם' לא 10); "אונקלוס תרגם... ואני אומר..." (דב' יב 30); "ורבותינו דרשוהו על העתיד וכן תרגם אונקלוס, ואני אומר..." (דב' לב 12); "ת"י... ואני

שדות הדיין, וזה עוקף עליו ונוטלה⁷³ בדמים קלים, כדי לגדור {ולנעול}⁷⁴ כל שדותיו, ולא יפסק זה ביניהם.

הסבר דברי רש"י

קשה בפסוק משמעותו של "ואביון בעבור נעלים". רש"י מציין תחילה שהתרגום תרגם כאן, וכן במקום נוסף (בספר), "בדיל דיחסנון". מכל מקום גם התרגום קשה, שהרי מה הקשר בין "בעבור נעלים" ובין דברי התרגום, שמשמעם: 'למען אשר ינחלו/יירשו'? וכבר ציין רד"ק ביחס לתרגום: "ולא הבנתי דעתו; ורש"י ז"ל פירש דעתו".⁷⁵ ואכן רש"י בא להסביר את התרגום על ידי השלמת התמונה. לדעת רש"י נראה שהתרגום מפרש: "ואביון" – "מכרו" (על פי הפועל בצלע הראשונה של הפסוק), היינו, השופטים הטו את משפט הזכאי, וחייבוהו בכסף שאין ברשותו; "בעבור נעלים" – כדי [שהאביון יצטרך למכור את שדהו על מנת לשלם את הכסף; ולמה עשו זאת? כדי שהשופט יוכל לקנות את השדה במחיר זול, שווה ערך לנעליים. רש"י ממשיך להשלים את התמונה כדי להסביר למה השופט מעוניין לקנות את שדהו של האביון: שדהו של האביון נמצא בין שדותיו של השופט, והשופט רוצה שטח אחד רצוף. ונראה שרש"י עושה כאן שימוש נוסף בשורש נע"ל – השופט רוצה "לנעול" את כל שדותיו, שלא יהיה שדה המפריד בין שדותיו. וכן הנוסח המפורש בכ"י 39 וכמעט בכל כתבי היד: "כדי לגדור ולנעול כל שדותיו"; ודומה הנוסח של פירוש רש"י שציטט רד"ק: "כדי לנעול ולגדור...". נמצא שכדי להסביר את התרגום, רש"י יצר אסוציאציה בין "למען אשר ינחלו" (שבתרגום) ובין נחלה/ארץ/שדה; ואז השלים את התמונה של שדהו של האביון אשר ינחלו השופטים, וזאת כנראה בשימוש נוסף בשורש נע"ל.

פירושו של רש"י אינו מסביר באופן הדוק מה גרם לתרגום לקשור בין נעליים ובין נחלה, ורק בצורה עקיפה מקשר רש"י פעמיים בין נעליים ובין התמונה שהשלים (השופט קנה את השדה במחיר זול ["בדמים קלים"], היינו, מחיר של נעליים; השופט רצה "לנעול" את שדותיו).

במספר כתבי יד של פירוש רש"י (ראו עליהם להלן) אנחנו מוצאים כאן בהמשך שתי תוספות. וזה לשונן על פי כ"י 17:

אומר "יש' כז 12); "ת"י קוליא ולא ידעתי אם ממני כלי זמר הוא, ואומר אני שהן עגנות לקבל דם..." (יר' נב 19); "ת"י... ואומר אני" (יחז' מא 12); "י"י... ואני אומר אינו צריך לעקרו ממשמעותו..." (הושע יג 10); "ויונתן תרגם... ואומר אני..." (יואל ד 11). מצד שני, יש שרש"י אומר במפורש שהוא בא להסביר את התרגום: "בפאת מטה ובדמשק ערש – ת"י בתקוף שולטן ועל דמשק רחיצן, ואומר אני שפתרון התרגום לפי שבימי יהואחז בן יהוא כתיב..." (עמוס ג 12); וראו עוד: "ולתרגום של אונקלוס שתרגמו לשון רוגז כך פירושו..." (בר' יח 23); "ת"י... ולשון העברית לפי התרגום כך פירושו..." (יש' כא 2). במקרה שלפנינו, יש לפרש שרש"י בא לפרש את התרגום, וכך כבר פירש רד"ק את דברי רש"י כאן.

ראו לשון רש"י י"י יט 14, בעקבות ספרא קדושים ב, ב.
כן הנוסח כמעט בכל כתבי היד; ובדומה הציטוט של פירוש רש"י אצל רד"ק: "לנעול ולגדור". כפי שהעירני פרופ' אהרן מונדשיין, הלשון "לגדור ולנעול" בא בעקבות הלשון בבבא בתרא (מב ע"א; ודומה לו: נב ע"ב): "נעל וגדר ופרץ כל שהוא, הרי זו חזקה".

גם במקומות אחרים ציין רד"ק באשר לתרגום: "ולא הבנתי" (יח' כז 6, 17, בעקבות רש"י). ובמספר מקרים ציין באשר לתרגום: "ולא ידעתי" – שמ"ב כד 6; יש' ג 20; נב 12; יר' כב 20; יח' מ 15.

73

74

75

ד'א' [דבר אחר] "ואביון בעבור נעלים" – מוכרין העני מכר חלוט⁷⁶ בחליפין, כמו "שלף איש נעלו" (רות ד 7), והיינו דמתרג' "בדיל דייחסנון", מכירה גמורה לנחול ולהנחיל,⁷⁷ ולא היו מוכרין אותו כדינו לשש שנים [ראה שמ' כא 1]; ל'מ'ה' [לא מפי המורה].

ע'א' [ענין אחר]: "בעבור נעלים" – מחייבין את הזכיי, כדי שיצטרך למכור שדה בקנין גמור,⁷⁸ שהוא כמנעל [צ"ל: במנעל], שנ' "שלף איש נעלו" (רות ד 7); ל'מ'ה' [לא מפי המורה].

לבירור ראשי התיבות: ל'מ'ה'

הנוסח "ל'מ'ה'" שבהגהות אלה אינו מוכר מהגהות אחרות לפירוש רש"י על התנ"ך. הניסוחים החלופיים של ראשי התיבות "ל'מ'ה'" הנמצאים במספר כתבי יד עוזרים בפענוח ראשי התיבות. בכ"י 23 נמצא: "ל'מ'ה'"; ובפענוח מלא בכ"י 39: "לא מפי מורי הרב", וכן בכ"י 32: "לא מפי מ'ה' (מורי הרב)". מכאן שיש לפענח: "ל'מ'ה'" – לא מפי המורה / הרב.

ראשי התיבות הללו, "ל'מ'ה'", אף שאינם מוכרים מהגהות אחרות לפירוש רש"י, מוכרים ממקום אחר, והוא מהפירוש לתלמוד של חכמי מגנצא (המיוחס לרבנו גרשום מאור הגולה).⁷⁹ כפי שהדגיש י' תא-שמע, בין הלשונות הרגילות בפירושם נמצאים: "כך אמר המורה משם רבו", "מפי המורה" (וכן: "כך פירש המורה" [כפ"ה]), ומנגד: "לא מפי המורה (למ"ה)".⁸⁰ ובדומה, כמאה שנים לאחר מכן, בפירוש לדברי הימים שבכ"י מינכן 5 (שנת 1233), המחבר מציין שרבו הקפיד למסור לו את מסורת פירושו בשם אומרים: "מפי רבו" (מורה זה למד בדור האחרון לקיומה של ישיבת מגנצא); וכן, מנגד, שרבו מוסר לו פירושים: "למ"ה" (לא מפי המורה).⁸¹

⁷⁶ ראו לשון המשנה ערכין ט, ד: "היה חלוט לו" – הבית שבבתי ערי החומה שלא נגאל אחרי שנים עשר חודש, הופך להיות שלו לצמיתות, לחלוטין.

⁷⁷ זהו הפועל העברי שאותו מתרגם אונקלוס בפועל הארמי חסין; ראו קאסאווסקי, אונקלוס, א, עמ' 190–192.

⁷⁸ על פי הלשון ביבמות כט ע"ב ועוד.

⁷⁹ הפירוש הנדפס מקיף את המסכתות: תענית, בבא בתרא, מנחות, בכורות, ערכין, תמורה, כריתות, מעילה, תמיד וחולין. ראו תא-שמע, כנסת מחקרים א, עמ' 3.

⁸⁰ ראו תא-שמע, שם, עמ' 4, 6. וראו למשל בפירוש המיוחס לרבנו גרשום על בבא בתרא במהדורות הש"ס הנפוצות, יא ע"ב, בפירוש בטור השמאלי, שלוש שורות מלמטה: "למ"ה", ושם למטה הוסיפו הערה: "הוא ר"ת לא מפי המורה"; שם, יב ע"א, בפירוש בטור הימני, באמצע הטור: "למ"ה"; שם, יב ע"ב, בפירוש בטור הימני, 7 שורות מלמטה: "למ"ה"; שם, יג ע"א, בפירוש, 4 שורות מלמעלה, וגם בשורה האחרונה: "למ"ה"; שם יז ע"ב, בפירוש בטור השמאלי, בשורה האחרונה: "למ"ה"; שם, יח ע"א, בטור הימני, 23 שורות מלמטה, ובטור השמאלי, 31 שורות מלמטה, וכן 2 שורות מלמטה: "למ"ה"; ועוד. ומנגד, צוין שם, בבא בתרא יא ע"ב, בפירוש בטור השמאלי, 24 שורות מלמטה: "כפ"ה", ושם למטה הוסיפו הערה: "הוא ר"ת כן פ' המורה"; שם, יז ע"ב, בפירוש בטור השמאלי, 19 שורות מלמטה: "כפ"ה"; שם, יח ע"א, בטור הימני, 30 שורות מלמטה: "כפ"ה"; ועוד.

⁸¹ ראו כ"י מינכן, ספריית המדינה, Cod. Hebr. 5, 238, טור ב: "...ל'מ'ה' [לא מפי המורה; היינו, כך פירש רבו שלא מפי המורה שלון], ובשם רבו פירש..."; שם, טור ג: "...ל'מ'ה', ובשם רבו כפתרון נר ישראל המאור הגדול רבינו שלמה בר' יצחק ז"ל פירש..."; ובפענוחם של ראשי התיבות: 243א, טור א: "כך פירש לי מורי לא מפי

נוסיף שהנוסח "מורי הרב", הנמצא בפענוח של ראשי התיבות המורחבים ("ל'מ'ה'"), נמצא אצל בעלי התוספות. ראו (1) דעת זקנים מבעלי התוספות לדב' יז 6: "וראיתי מורי הרב שהיה אומר..."; (2) בעלי התוספות על התלמוד (כאן כמעט תמיד מוסיפים זיהוי של הרב): "ואמר לי מורי הרב ר' שמואל בר שלמה בשם הר' יוסף קלצון זצ"ל" (יומא מב ע"א, ד"ה שחיטה); "ואמר מורי הרב דודי ז"ל..." (כתובות לט ע"ב, ד"ה אי הכי); "ומורי ה"ר (הרב ר') יחיאל השיב למורי הרב בשם ר"י..." (שם פו ע"א, ד"ה לאשה); "ומורי הרב רבי מאיר בר קלונימוס הראני..." (סוטה מ ע"ב, ד"ה והאמר); "אך מורי הרב דודי ז"ל אמר..." (חולין מז ע"ב, ד"ה אבל); "כך נראה למורי הרב רבינו פרץ שי" (מעילה ח ע"א, ד"ה ואין); "ואומר מורי הרב רבינו פרץ שיחי..." (שם י ע"ב, ד"ה הכל); "ונראה למורי הרב רבינו פרץ..." (שם יא ע"א, ד"ה תרי); (3) הלשון "מורי הרב" נפוץ בייחוד אצל בעל התוספות ר' יצחק מווינה, בחיבורו ההלכתי אור זרוע (45 פעמים!), ואף הוא רגיל להוסיף את זיהוי של הרב בסמוך. ראו למשל: "וזה לשון מורי הרב רבינו שמחה..." (או"ז ח"א הלכות תפילין, סי' תקסא); "עכ"ל מורי הרב רבינו שמחה..." (שם, סי' תקצ); "ומורי ה"ר שמחה אוסר, ושלח דבריו למורי רבינו אליעזר בן רבינו יואל זצ"ל, והשיב לו להתיר וזאת תשובתו: הנני המשיב למורי הרב על המעשה הרע אשר אירע..." (שם, סי' תרטו; כאן אף הראבי"ה משתמש בביטוי); "תשובה לה"ר שמואל בן ה"ר ברוך זצ"ל. רבים אמרו חכמתם בראשם עטרה... מורי ה"ר שמואל בן ה"ר ברוך זצ"ל, ידעתי כי תלמודך בפך ערוך... כתבת מורי הרב וזה לשונך... הלכך נראה בעיני שחייב ליתן לו, ועליך מורי הרב החיים והשלום, כחשקי מכוונך תלמידך, יצחק בר משה נב"ה" (שם, שו"ת סי' תשמח); "ושוב אמרו לי מורי הרב שכתבת... ואני אמרתי ח"ו שמורי הרב אמר כן, שהרי כל רבתי אינם סוברי כך כדפרי'..." (שם, שו"ת סי' תשעז); (4) ובספר כלבו: "וכתב אחד מתלמידי רבני צרפת על רבו, כמה פעמים ראיתי מורי הרב כשמביאים לפניו על השלחן..." (סי' כד).

אפשר לסכם כך: אף על פי שמצד אחד הביטוי "מורי הרב" נדיר בהגהות לפירוש רש"י, ומצד שני בעלי התוספות השתמשו בביטוי ביחס לרבניהם, בכל זאת בעלי התוספות (בתוספות על התלמוד; בחיבור הלכתי, כגון אור זרוע) כמעט תמיד מוסיפים את שם הרב בסמוך, וזאת כדי לזהות את הרב. אבל אם הזיהוי היה ברור, לא הוסיפו אותו (כגון באמצע מכתב של ר' יצחק מווינה לרבו). לכן אפשר לומר שבהגהה לפירוש רש"י לעמוס, "מורי הרב", בלא שם מזהה, מתכוון לרש"י עצמו; שאם לא כן, היו מוסיפים את שם הרב שאליו מתכוונים, כדי שלא נחשוב שמדובר ברש"י.

נמצאנו למדים שמי שהוסיף: "ל'מ'ה'" (לא מפי המורה/הרב), או בצורה המורחבת "ל'מ'מ'ה'" (לא מפי מורי הרב), רצה להדגיש ששתי התוספות שהתחילו בנוסחאות: "ד"א", "ע"א", לא יצאו מידי רש"י. במילים אחרות, אף על פי שבפירושו לתנ"ך רש"י מרבה להביא פירוש שני ופותחו בנוסח "דבר אחר" (70 פעמים), ואפילו במקרים מעטים פותחו בנוסח "ענין אחר",⁸² במקרה הזה הפירושים הנוספים המתחילים בנוסחאות אלו, אינם משלו. ויש מקום לשער שפירושים אלו יצאו מידי תלמידיו.

המורה, ובשם רבו פירשו...". תא-שמע הדגיש תופעה זו; ראו תא-שמע, כנסת מחקרים א, עמ' 292 והערה 8 (יש לתקן מעט את הציטוט שם, ולהוסיף מראה מקום בכתב היד).

82 ראו פירוש רש"י ליש' ח 20; תה' קי 7; קה' ה 7.

הסבר שתי התוספות

שני הפירושים החדשים באים להדק את הקשר בין "בעבור נעלים" ובין דברי התרגום: "בדיל דייחסנן" – "למען אשר ינחלו/יירשו". הפירוש החדש הראשון מציע תמונה חדשה: מוכרים את האביון, שאין לו כסף לשלם את החוב שהייבוהו השופטים (בניגוד לפירוש המקורי, שהאביון מוכר את שדהו). הנעליים בפסוק מרמזות למכירה גמורה, שהרי זו הייתה הדרך לעשות קניין גמור. לפי הפירוש הזה, "ואביון בעבור נעלים" משמעו: האביון נמכר בקניין גמור לעד; וכך "למען אשר ינחלו" של התרגום מתייחס לאביון עצמו. הקושי בפירוש הזה הוא שהתרגום (יונתן; וכן אונקלוס) תמיד משתמש בפועל "ייחסנן" בהקשר של הנחלת הארץ, ולא הנחלת אנשים.

כנראה בגלל קושי זה הוצע גם פירוש שני. הפירוש החדש השני חוזר במידה מסוימת לפירוש רש"י המקורי, אלא שכאמור, כאן הפירוש מהדק את הקשר בין "בעבור נעלים" ובין התרגום (למען אשר ינחלו). גם לפי הפירוש הזה, הנעליים מרמזות למכירה גמורה (בדומה לפירוש החדש הראשון), אלא שהפעם מדובר במכירת שדהו של האביון (עד כאן בדומה לפירוש המקורי; וזה מתאים יותר מהפירוש החדש הראשון לשימוש של "ייחסנן" אצל התרגום) – בקניין גמור, שנעשית דרך מנעל. לפי הפירוש הזה, "ואביון בעבור נעלים" משמעו: האביון, בעבור – על ידי – נעליים מוכר את שדהו בקניין גמור.⁸³ נמצא שאין צורך באסוציאציה נוספת הקשורה לנעליים, הנמצאת בפירוש רש"י המקורי (השופט קונה את השדה במחיר זול, שווה לנעליים); ועל כן היא כבר לא נזכרת בפירוש החדש השני. מכל מקום, אפשר שעדיין חושבים על התמונה של שופט הבא לקנות את השדה מהאביון, כנראה כדי שיהיה לשופט רצף בשדותיו (שאם לא כן, לא ברור למה השופטים גרמו לאביון למכור את שדהו). הקושי בפירוש החדש השני (וכן בפירוש המקורי) – מחוץ למסגרת של הסבר לתרגום – הוא כמובן שאין רמז למכירת שדה בפסוק.

סיכום העדות בכתבי היד לתוספות

מתוך 43 כתבי יד,⁸⁴ ב-32 מהם (74%)⁸⁵ אין שום תוספות. ב-11 כתבי יד (26%) נמצאות תוספות (ראו להלן); רק ב-4 מכתבי היד האלה (9%) יש ציון באשר לבעל התוספות. בשלושה מבין 11 כתבי היד עם התוספות נמצאת רק התוספת הראשונה מבין שתיים (כנראה בגלל דילוג בכתב יד שדילג בין הייחוס בסיומת התוספת הראשונה ובין הייחוס הדומה בסוף התוספת השנייה); ובידי רד"ק הייתה רק התוספת השנייה – עם ה"כותרת" של הראשונה (כנראה בגלל דילוג על פי הדומות). בארבעה מבין 11 כתבי היד עם התוספות⁸⁶ יש דילוג גדול (כפרק שלם) אחרי ההגהה. יש לשער שבשלב מסוים של המסירה, קונטרס (או דף בודד) נשמט מכתב יד מסוים, והעתיקו מטופס פגום זה. ואכן, טופס פגום כזה מצאתי בכ"י 32, שמסיים את התוספת בסוף עמוד, ומתחיל את העמוד הבא עם הדילוג הנזכר. עותק

⁸³ יש להשוות לכאן את דברי רש"י בפירושו לקידושין ג ע"ב: "חליפין – קנין סודר. מה שדה מקניא בחליפין – דכתיב 'וישלוף נעלו' (רות ד 7), והתם שדה הוא".

⁸⁴ בשניים מ-45 כתבי היד של פירוש רש"י לעמוס, כתבי היד 13, 31, לא נשמר הפירוש לפסוקנו.

⁸⁵ כתבי היד: 2, 4, 5, 6, 8, 9, 11, 12, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 29, 33, 34, 35, 37, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 45.

⁸⁶ כתבי היד 17, 32, 36, 39.

זה, או הדומה לו, היה המקור לדילוג הגדול בשאר כתבי היד שבקבוצה זו, שם הדילוג קורה באמצע שורה רגילה.

4 כתבי יד עם ייחוס (הוספתי סימני פיסוק בכל 11 המקרים שלהלן):

כ"י 17: ד'א'... ל'מ'ה'; ע'א'... ל'מ'ה'

כ"י 23: ד'א'... ל'מ'מ'ה'; ע'א'... ל'מ'מ'ה'

כ"י 39: ד'א'... לא מפי מורי הרב; מצינו, ענין אחר... לא מפי מורי הרב

כ"י 32: ד'א'... לא מפי מו' ה"ל!; מצר!, <ענין אחר... לא מפי מ"ה

כתב יד אחד מציין תוספת, אבל בלא ייחוס:

כ"י 1: דבר אחר... תוס'; ע'א'... ת'

3 כתבי יד בלא ייחוס, ובלא ציון תוספת בסוף:

כתבי היד 10, 36: ד'א'...; עניין אחר...;

כ"י 28: ד'א'...; וענין אחר מצאתי...;

3 כתבי יד בלא ייחוס, ובלא ציון תוספת בסוף – מביאים רק את התוספת

הראשונה:

כתבי היד 3, 7, 30: ד'א'... .

שאר 32 כתבי היד, כאמור לעיל, מייצגים את הנוסח המקורי, בלי התוספות.

גם במהדורות הדפוס של פירוש רש"י לא נמצאות תוספות אלה.

סיכום

עמדתי על שלושה מקרים שבהם רש"י הגיה את פירושו על עמוס. בהגהותיו רש"י מנסה לפתור קשיים של לשון, תחביר או הקשר (או לדייק בהקשר). שניים מהמקרים (ג 12 – שני נוסחים של אותה הגהה, וכן הגהה אחת שבה הודה רש"י לתלמידו; ו 7) אינם נמצאים כלל בדפוסים הנפוצים (החל מוונציה רפ"ה, ועד לוורשה תר"ך–תרכ"ו), ורק דפוס אחד (קארלסרוה 1827) כולל אחד מהמקרים (ג 12 – עם שתי הגהות). אחת מההגהות (עמוס ד 3) נמצאת בדפוסים, אבל בלי ציון שזו הגהה.

ועוד עמדתי על מקרה אחד (עמוס ב 6) של שתי הגהות שלא יצאו מידי רש"י. הן מנסות לפתור קשיים של לשון והקשר. הגהות אלה אינן נמצאות בדפוסים כלל. יש מקום לשער שתוספות אלו יצאו מידי תלמידיו של רש"י.

מאהרשען, שבדק כרבע מכתבי היד של פירוש רש"י לעמוס,⁸⁷ הצביע במהדורתו של הפירוש על שניים מהמקרים שלעיל (ב 6, ג 12),⁸⁸ אבל לא עמד על כל החומר הרלוונטי, ולא עמד על כך שמדובר במקרה השני בהגהה של רש"י.

בנוגע לכתבי היד, מתוך שלוש ההגהות של רש"י, בשניים מהמקרים (ד 3; ו 7) הרוב המוחלט של כתבי היד אינם כוללים את ההגהה (88%; 89%). במקרה השלישי (ג 12) ההגהה אינה כלולה בכמחצית מכתבי היד (51%). ובאשר למקרה האחרון (ב 6; שתי הגהות שלא מידי רש"י), ההגהות אינן כלולות ברוב כתבי היד (74%).

באשר למקרה של ג 12, 3 כתבי יד כוללים שתי הגהות (ובאחת מהן המעתיק הוסיף תוספת משלו: "נראה..."), 3 כתבי יד כוללים תוספת אחת, ו-15 כתבי יד כוללים הגהה אחת (שהיא נוסח אחר של אחת משתי ההגהות שלעיל). רק בכ"י אחד כתוב במפורש בנוגע לתוספת השנייה: "ת' ור' מודה". ואילו לגבי התוספת הראשונה, שנמצאת בכתבי היד בשני נוסחים, יש לשער שגם היא הגהה מרש"י

⁸⁷ ראו לעיל, הערה 37.

⁸⁸ ראו מאהרשען, רש"י לתרי עשר, עמ' XIV–XV, והשוו עמ' 37, בחילופי הנוסחאות לשורה 24.

(יש בה אפיונים מפירושו). ביחס לתוספות, כתבי יד רבים מוסיפים "ת'" כדי לציין שלפנינו תוספת. ברם, ב-15 כתבי היד הנזכרים רק צוין: "ד"א" (דבר אחר). באשר לשלושת המקרים האחרים: במקרה הראשון (ד 3) 4 כתבי יד כוללים ייחוס ("נר[אה] לר[בין]"), ובמקרה השני (ו 7) 5 כתבי יד כוללים ייחוס ("נר[בין]"). ובמקרה האחרון (ב 6), ובו שתי הגהות (ואינן מרש"י), 4 כתבי יד כוללים ייחוס. ובעזרת הפענוח בכתבי היד, היה אפשר לפענח את ראשי התיבות "ל'מ'מ'ה" (לא מפי מורי הרב), "ל'מ'ה'" (לא מפי המורה/הרב). כתבי יד אחרים הכוללים את התוספות אינם מציינים שלפנינו תוספת.

מבחינת תולדות המסירה יש הבדל בין המקרה האחרון (עמוס ב 6) ובין שאר המקרים. במקרה האחרון, ובו שתי הגהות שלא מידי רש"י, הייחוס המדויק נשמר בכ"י 17, כ"י צרפתי; וייחוסים קרובים נמצאים בכתבי היד 39, 32, 23; השניים הראשונים ספרדיים והאחרון איטלקי או ביזנטי. כתבי יד אחרים הכוללים תוספות אלה (1, 10, 28, 37 – אשכנזיים, 36 – איטלקי, 30 – ביזנטי) אינם מציינים ייחוס כלל. ואילו בשלושת המקרים האחרים, ובהם הגהות מרש"י, הייחוסים המדויקים נשמרים בכתבי היד 11, 5, 10 (ג 12); 11, 21 (ד 3); 1, 10, 11, 20, 43 (ו 7) – כולם אשכנזיים, להוציא האחרון, שהוא ספרדי. יש לשער שהמקרה האחרון (עם שתי הגהות שלא יצאו מידי רש"י), שמשמש במינוח מיוחד (שנמצא לפני כן בפירוש חכמי מגנצא לתלמוד), נמסר בידי תלמיד(י) רש"י, ואילו התוספות האחרות נמסרו על ידי תלמידים אחרים, ודומני שמדובר ברבנו שמעיה, שהרי הלשונות המייחסים את ההגהות כאן לרש"י: "ת' ור[בין] מודה" (המקרה הראשון), "נר[אה] לר[בין]" (המקרה השני), "אר[מר] ר[בין]" (המקרה השלישי), מופרים מהגהות לפירוש רש"י לספרים אחרים (יהושע, תורה, מלכים).⁸⁹ ושם רבנו שמעיה הוא האחראי ללשונות אלה (בוודאות או בסבירות גבוהה).

מהעובדות שלעיל, אנו שוב רואים שצריכים לעיין בכל כתבי היד של פירוש רש"י לספר מקראי מסוים כדי לעמוד על תולדות הפירוש. אין זה מספיק לעבור על רוב כתבי היד, שהרי ראינו מקרים שרוב כתבי היד אינם כוללים את התוספות, ורק במספר מועט של כתבי היד נשמרו התוספות. כמו כן, ראינו שיש לעבור על כל כתבי היד כדי לעמוד על הנוסח המדויק של ייחוס בנוגע לתוספת מסוימת.

⁸⁹ ראו לעיל, הערות 33, 51, 70: "ת' מר' יהודה ורבי מודה", "ונר[אה] לר[בין]", "ואר[מר] ר[בין]".

נספח

45 כתבי יד של פירוש רש"י לספר עמוס
(רשימת קיצורים לפי סדר אל"ף בי"ת)

1. אמברוזיאנה C 119 Inf. מילאנו, ספריית אמברוזיאנה C 119 Inf.
(ברנהיימר 22)
2. אמברוזיאנה C 282 Inf. מילאנו, ספריית אמברוזיאנה C 282 Inf.
(ברנהיימר 23)
3. בודליאנה Opp. 2 אוקספורד, ספריית בודליאנה Opp. 2 (נויבאואר 74)
4. בודליאנה Opp. 16 אוקספורד, ספריית בודליאנה Opp. 16 (נויבאואר 82)
5. בודליאנה Opp. 34 אוקספורד, ספריית בודליאנה Opp. 34 (נויבאואר 186)
6. בודליאנה Or. 142 אוקספורד, ספריית בודליאנה Or. 142 (נויבאואר 295)
7. בודליאנה Poc. 127 אוקספורד, ספריית בודליאנה Poc. 127 (נויבאואר 296)
8. בודליאנה Or. 326 אוקספורד, ספריית בודליאנה Or. 326 (נויבאואר 297)
9. בודליאנה Corpus Christi אוקספורד, ספריית בודליאנה Corpus Christi
Christi College 6 (נויבאואר 2435,2)
10. בודליאנה Corpus Christi אוקספורד, ספריית בודליאנה Corpus Christi
Christi College 165 (נויבאואר 2440)
11. ברלין Or. fol. 122 ברלין, ספריית המדינה Or. fol. 122 (שטיינשניידר 15)
12. ברלין Or. fol. 1221 ברלין, ספריית המדינה Or. fol. 1221 (שטיינשניידר 140)
13. ברלין Or. 4⁰ 935 ברלין, ספריית המדינה Or. 4⁰ 935 (לשעבר טיבינגן 7)
- (חסר עמוס א 3–ד 9; הפירוש לעמוס א 1–3, ביד שנייה)
14. ג'נובה, הספרייה ג'נובה, הספרייה העירונית (Biblioteca Civica Berio), ללא מספר
15. דבנטר 6144 דוונטר (בהולנד), ספריית אתניאום 6144
16. הספרייה הבריטית Add. 26,879 לונדון, הספרייה הבריטית Add. 26,879 (מרגוליות 187)
17. הספרייה הבריטית Harley 5518 לונדון, הספרייה הבריטית Harley 5518 (מרגוליות 188,2)
18. הספרייה הבריטית Harley 150 לונדון, הספרייה הבריטית Harley 150 (מרגוליות 189,2)
19. וטיקן ebr. 24 וטיקן, הספרייה האפוסטוליקית, וטיקן Cod. ebr. 24
20. וטיקן ebr. 94 וטיקן, הספרייה האפוסטוליקית, וטיקן Cod. ebr. 94

21. וינה Hebr. 220
 22. וינה Hebr. 3
 23. טורנטו 5-006
 24. ישיבה אוניברסיטה 1247
 25. ליידין Or. 4718
 26. מינכן hebr. 5
 27. סט' ג'אנס קולג' A3
 28. סינסינטי 653
 29. סנקט פטרבורג I 11
 30. סנקט פטרבורג I 13
 - 31.* סנקט פטרבורג I C 6
 - 32.* סנקט פטרבורג Evr. II A 228
 33. פולדא 2⁰A3
 34. פריס héb. 154
 35. פריס héb. 161
 36. פרמה 2726
 37. פרמה 3260
 38. פרמה 2854
 - 39.* קזנטנזה 3144
 40. קמברידג' Add. 1733
 41. רוסטוק Or. 32
 42. רוסטוק Or. 33
- וינה, הספרייה הלאומית Hebr. 220 (שוורץ 23)
וינה, הספרייה הלאומית Hebr. 3 (שוורץ 24)
טורנטו, ספריית האוניברסיטה, אוסף פרידברג-5-006 (לשעבר: ששון 1026)
- ניו יורק, ישיבה אוניברסיטה 1247 (כתבי יד רבניים, אביבי 3; לשעבר: ברלין, בית ספר גבוה למדעי היהדות 1475)
ליידן, ספריית האוניברסיטה Or. 4718 (לשעבר סקליגר 1; שטיינשניידר 1)
מינכן, ספריית המדינה Cod. hebr. 5
קמברידג', סט' ג'אנס קולג' A3
סינסינטי, היברו יוניון קולג' 653,1
סנקט פטרבורג, ספריית המדינה (פירקוביץ') Evr. I 11
סנקט פטרבורג, ספריית המדינה (פירקוביץ') Evr. I 13
סנקט פטרבורג, ספריית המדינה (פירקוביץ') Evr. I C 6
(חסר עמוס א 1-ו 6; קופץ באמצע שורה מיואל ד 18א לעמוס ו 6).
סנקט פטרבורג, ספריית המדינה, (פירקוביץ') II A 228
(העמודים לא שלמים; וחסר עמוס ב 7-ג 6)
פולדא, ספריית המדינה 2⁰A3
פריס, הספרייה הלאומית héb. 154
פריס, הספרייה הלאומית héb. 161
פרמה, ספריית הפאלאטינה 2726 (די רוסי 76; ריצ'לר 523)
פרמה, ספריית הפאלאטינה 3260 (די רוסי 387; ריצ'לר 524)
פרמה, ספריית הפאלאטינה 2854 (די רוסי 663; ריצ'לר 207)
רומא, ספריית קזנטנזה 3144 (סקרדוטה 51; H.V. 16)
(חסר עמוס ח 8 – סוף)
קמברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 1733
רוסטוק (בגרמניה), ספריית האוניברסיטה Or. 32 (שטידל-רוט 543)
רוסטוק (בגרמניה), ספריית האוניברסיטה Or. 33 (שטידל-רוט 544)

43. שביליה 56-1-16. שביליה (בספרד), ספריית הקתדרלה והקולומבינה 56-1-16 (לשעבר 81-6-16) הדפים החסרים במקומות שונים בכ"י שביליה (ואין כאלה בתרי עשר) נמצאים בכ"י מדריד, ספריית מוזיאון לאצארו גלדיאנו 704 (inv 15646). במרס 2004 הגיע למכון לתצלומי כתבי היד העבריים מיקרופיש של כתב יד שביליה, והוא כולל את כל הדפים של כ"י שביליה (המיקרופילם של כ"י שביליה שבמכון אינו שלם).
44. * שוקן 12808 ירושלים מכון שוקן 12808 (R 21-3-6) (שניים מן העמודים של עמוס קרועים מלמטה, כך שחסר מעט טקסט)
45. שוקן 19526 ירושלים, מכון שוקן 19526 (R 22-3-26); לשעבר; היום באוסף פרטי) כתבי היד 13, 31, 32, 39, 44 אינם שלמים. לגבי כ"י אוקספורד, ספריית בודליאנה Or. Add. fol. 22 (נויבאואר 298), אף שיש בו רוב פירוש רש"י להושע, חסר בו פירוש רש"י לעמוס, מפני שיש שם דילוג מהושע יב 10 (ב32) ועד מיכה ג 5 (א33).

קיצורים ביבליוגרפיים

- D. Oppenheim, "Zur Talmudischen Geographie," *MGWJ* 17 (1868): 383–85.
- א"א אורבך (מהדיר), ערוגת הבשם לר' אברהם ב"ר עזריאל, כרך ד (ירושלים: מקיצי נרדמים, תשכ"ג).
- ש' בובר, מדרש תנחומא, מהדורתו (וילנא: ראם, 1885).
- א' ברלינר, רש"י על התורה... עם באור... זכור אברהם (ברלין: דפוס לעווענט, תרכ"ז).
- א' ברלינר, רש"י על התורה... ונוסף... באור... זכור אברהם, מהדורא תנינא (פרנקפורט א"מ: קויפמאן, תרס"ה).
- א' ברלינר, פליטת סופרים (מאינץ: "בריל, תרל"ב).
- F. Godefroy, *Dictionnaire de l'ancienne langue française et de tous ses dialectes du IXe au XVe siècle*, vol. 3 (Paris: F. Vieweg, 1881; reprint: Geneva-Paris 1982), 544b.
- א' גייגר ורש"י היילבערג, נטעי נעמנים (חלק עברי וחלק לועזי; ברסלאו 1847).
- א' גייגר, ספר פרשנדתא על חכמי צרפת מפרשי המקרא... (לייפציג: ליאופולד שנויס, תרט"ז; ד"צ: ירושלים תשל"א).
- M. Gaster, *The Exempla of the Rabbis* (London: The Asia Publishing, 1924; reprint: New York: KTAV, 1968) (Part I is an English translation, Part II is the Hebrew text: ספר המעשיות).
- א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים (ירושלים: מאגנס, תשנ"ה, תשס"א).³
- A. David, "Meir ben Isaac Sheli'ah Zibbur," *EncJud* 11: 1255.
- A. Darmesteter & D. S. Blondheim, *Les Gloses Françaises dans Les Commentaires Talmudiques de Raschi* (Paris: Champion, 1929).
- E. Harkavy, "אפריקי, אפריקה im Thargum und bei den Rabbinen," *Jüdische Zeitschrift für Wissenschaft und Leben* 5 (1867): 34–39.
- בתי מדרשות, מהדורת ש"א ורטהימר-א"י ורטהימר, ב כרכים (ירושלים תש"י–תשי"ג; תשי"ב–תשט"ו);² תשכ"ח.³ כל כרך בעמוד שלו).
- A. Tobler and E. Lommatzsch, *Altfranzösisches Wörterbuch*, III (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1954).
- אופנהיים, גאוגראפיה תלמודית
- אורבך, ערוגת הבשם ד
- בובר, מדרש תנחומא
- ברלינר, פירוש רש"י 1
- ברלינר, פירוש רש"י 2
- ברלינר, פליטת סופרים גודפרוי, מילין, ג
- גייגר, נטעי נעמנים
- גייגר, פרשנדתא
- גסטר, ספר המעשיות
- גרוסמן, חכמי צרפת
- דוד, ר' מאיר שליח ציבור
- דרמשטטר-בלונדהיים, לעזי רש"י לתלמוד
- הרכבי, אפריקי
- ורטהימר, בתי מדרשות
- טובלר-לומאטש, מילון, ג

- M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, The Talmud Babli and Yerusahlmi, and the Midrashic Literature*, 2 vols. (London: Luzac and New York: Putnam, 1902; reprint: New York 1950, and frequently).
- ש' ליברמן, תוספתא כפשוטא, זרעים ח"ב (נויארק: בית המדרש לרבנים שבאמריקה, תשט"ו).
- י' מאהרשען, פרשנ-דתא, והוא פירוש רש"י על נ"ך, חלק א: תרי עשר (האג [אמשטרדם]: קריגער, 1930).
- M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic* (2nd ed.; Ramat-Gan: Bar-Ilan University Press, 1992).
- L. Smolar and M. Aberbach, *Studies in Targum Jonathan to the Prophets* (New York: KTAV, 1983).
- S. Paul, *Amos* (Hermeneia; Minneapolis: Fortress Press, 1991).
- י"ש פנקובר, "הגהות רש"י, הגהות תלמידיו, והגהות אנונימיות בפירוש רש"י לספר יהושע", שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום טז (תשס"ו), עמ' 205–229.
- י"ש פנקובר, "הגהות רש"י ליהושע ולמלכים", עיוני מקרא ופרשנות ח (תשס"ח), עמ' 339–387.
- י"ש פנקובר, "הגהות שהגיה רש"י את פירושו לספרי הנביאים", שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום טו (תשס"ה), עמ' 185–211.
- י"ש פנקובר, "הגהות רש"י לפירושו לתורה", *JSIJ* 6 (2007), עמ' 141–188.
- www.biu.ac.il/JS/JSIJ/6-2007/Penkower.pdf
- י"ש פנקובר, "הגהות נוספות של רש"י לפירושו על התורה", אור למאיר, מחקרים במקרא, בלשונות השמיות, בספרות חז"ל ובתרבויות עתיקות מוגשים למאיר גרובר במלאת לו שישים וחמש שנה (עורך: ש' יונה; באר-שבע: מוסד ביאליק ואוניברסיטת בן-גוריון, תש"ע), עמ' 363–409.
- י"ש פנקובר, "שני חכמים הנזכרים בכתבי היד של פירושי רש"י למקרא – ר' יהודה ור' יהודה הדרשן", ש"י לשרה יפת, מחקרים במקרא בפרשנותו ובלשונו (עורכים: מ' בר-אשר ואחרים; ירושלים: מוסד ביאליק, תשס"ח), עמ' 233–247.
- י"ש פנקובר, "פירוש רש"י לספר יחזקאל: לרגל הופעתו במהדורה חדשה במקראות גדולות 'הכתר'", עיוני מקרא ופרשנות ז: מנחות ידידות והוקרה למנחם כהן (עורכים: ש' ורגון ואחרים; רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ה), עמ' 425–474.
- י"ש פנקובר, "על גלגולי נוסח פירוש רש"י ליחזקאל כז, יז", תרביץ סג (תשנ"ד), עמ' 219–233.
- יסטורב, מילון
- ליברמן, תוספתא כפשוטא, זרעים ח"ב מאהרשען, עמוס
- סוקולוף, ארמית א"י
- סמולר ואברבאך, מחקרים בת"י
- פאול, עמוס
- פנקובר, הגהות רש"י ליהושע
- פנקובר, הגהות רש"י ליהושע ומלכים
- פנקובר, הגהות רש"י לנביאים
- פנקובר, הגהות רש"י לתורה
- פנקובר, הגהות רש"י לתורה 2
- פנקובר, ר' יהודה ור' יהודה הדרשן
- פנקובר, רש"י ליחזקאל
- פנקובר, רש"י ליחזקאל כז 17

- קאהוט, אלכסנדרוס ח"י קאהוט, "אלכסנדרוס", ערוך השלם לר' נתן הרומי, ח"א (וינה: מנורה, תרל"ח; ד"צ מוקטן: תל-אביב: שילה, תש"ל), עמ' 94–95.
- קאסאווסקי, אונקלוס ח"י קאסאווסקי, אוצר לשון תרגום אונקלוס, קונקורדנציה, ב' כרכים (ירושלים: מאגנס, תשמ"ו)².
- קאתקארט וגורדון, תרגום לתרי עשר *The Targum of the Minor Prophets*, translated with a Critical Introduction. Apparatus and Notes by K. J. Cathcart and R. P. Gordon (The Aramaic Bible, Volume 14; Wilmington: Liturgical Press, 1989).
- קופפר, מבוא לפירוש ריב"ן ליבמות פירושי התלמוד מבית מדרשו של רש"י, פירוש מס' יבמות לרבינו יהודה ב"ר נתן מהדורת א' קופפר, עם מבוא (ירושלים: מזרח ומערב, אירגון בינלאומי לשיתוף פעולה בחקר מדעי המזרח והיהדות, תשל"ז).
- קטן, אוצר לעזי רש"י מ' קטן, אוצר לעזי רש"י, חלק ראשון (=לעזים בפירוש על התנ"ך), חלק שני (הלעזים בפירוש על התלמוד) (ירושלים: שולמית קטן, תש"ס; כל חלק בעימוד שלו).
- קראוס, רשימת העמים המקראית S. Krauss, "Die biblische Völkertafel im Talmud, Midrasch und Targum," *MGWJ* 39 (1894): 2–7.
- שהש"ז שיר השירים זוטא, בתוך: מדרש זוטא של שיר השירים רות איכה וקהלת..., מהדורת ש' בובר (ברלין: ברנשטיין, תרנ"ד; ד"צ: ירושלים תשכ"ד, תשמ"ח).
- שי"ר, אלכסנדר מקדון שי"ר רפפורט, "אלכסנדר מקדון", ערך מלין (פראג: לנדא, 1852), עמ' 66–93.
- שפרבר, ת"י לנ"א A. Sperber, *The Bible in Aramaic*, vol. III, *The Latter Prophets according to Targum Jonathan* (Leiden: Brill, 1959; reprint: Leiden: Brill, 1992).
- תא-שמע, כנסת מחקרים א תא-שמע, כנסת מחקרים הרבנית בימי הביניים, כרך א: אשכנז (ירושלים: מוסד ביאליק, תשס"ד).
- תרי עשר, קארלסרוא תרי עשר מפורשים בפירושי גדולי המפרשים ה"ה רש"י ואבן עזרא ומכלול יופי, ומתורגמים אשכנזית מאת ר' אשר.... יאהלזאן (קארלסרוא תקפ"ז).
- תנ"ך גינצבורג תנ"ך, מהדורת כ"ד גינצבורג, ד' כרכים (לונדון: חברת מוציא לאור תורת ה' התמימה, 1929; ד"צ: ו' כרכים, ירושלים: מקור, תש"ל).